प्रकाशक
रसिकलाल छोटालाल परीख
मंत्री, गु. पुरातत्त्व मन्दिर,
अहमदाबाद

मुद्रक
शाह चिमणलाल लक्ष्मीचंद
जैन साहित्यमुद्रणालय, २७० सदाशिवपेठ
पूना शहर

गुजरात
पुरातत्त्वमन्दिर
ग्रन्थावली

ग्रन्थाङ्क ५.

अनुक्रमणिका।

किंचित् प्रास्ताविक.

હિંદુ ધર્મનું મૂળ વેદમાં છે એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે 'વેદ' શબ્દમાં સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ્ ત્રણેનો સમાવેશ થાય છે. તેમાએ જ્ઞાનચર્ચા અને તત્ત્વજ્ઞાન એ જ ઉપનિષદોનો મુખ્ય વિષય હોવાથી ઉપનિષદ્ બહુ જ મહત્ત્વનો વિષય થઇ પડ્યો છે. ઉપનિષદોની ભાષા અત્યંત સરળ અને પ્રાસાદિક છે. દર્શનોની ફરસબંધી ભાષા પેદા થઇ એના પહેલાંની આ ભાષા હોવાથી એની અંદર સ્વાભાવિકતા સચોટતા અને પ્રસાદ પૂરેપૂરા છે. ઉપનિષદોના ધીર ઋષિઓ જે નિર્ભયતાથી વિચારસૃષ્ટિમાં વિહરણ કરે છે, તે જોતા એમનું નિર્મળ ચારિત્ર, અખૂટ શ્રદ્ધા અને અલૌકિક વિચારસામર્થ્ય સહેજે જોઇ શકાય છે. ઉપનિષદોમા ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ પણ અત્યંત સાદી અને અસરકારક છે. અને ઘણી વાર એકાદ સુંદર કથા, આખ્યાયિકા અથવા રૂપક દ્વારા જ્યારે ઋષિ કોઇ પણ વાત શિષ્યના મન ઉપર ઠસાવવા માગે છે ત્યારે ગોળીબાર કરતા પણ તેની અસર વધારે સચોટ થાય છે. એવા ઉપનિષદોની ભાષા, તેમની વિવેચનશૈલી અને વિચારો સાથે વિદ્યાર્થીઓનો પ્રથમથી પરિચય રહે એ ઇચ્છવા જેવું છે. દુનિયામાનુ જૂનામા જૂનું મહેલામા મહેલુ અને ઉદાત્તમા ઉદાત્ત–એવા સાહિત્ય સાથે જેટલો જલદી અને ગંભીર પરિચય થાય તેટલુ ઇચ્છવા જોગ છે. તેથી ઉપનિષદોમાથી મહેલામા સહેલો અને અત્યત મનોરંજક એવો ભાગ શોધી કહાડી અહીંઆ એકત્ર કરેલો છે. આનો મ્હોટો ભાગ મહાત્મા ગાંધીજીના રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિરના વિદ્યાર્થીઓને જૂદે જૂદે વખતે ભણાવેલો હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ બહાર તે નથી અને વિદ્યાર્થીઓને તે રોચક થાય છે એવો અનુભવ થએલો છે. આજે સમાજમા ઉપનિષદો વિષે, એ કંઇ અગમ્ય વસ્તુ છે, એવો અસ્પષ્ટ ડર રહેલો છે તે આ સંગ્રહથી દૂર થશે એવી આશા છે.

આ સાથે જે સુભાષિતો આપેલા છે તે પણ ઉપનિષદોમાથી જ ચુંટી કાઢેલા છે. તે બધા કંઠસ્થ કરવા લાયક છે. અંતમા આપેલો શબ્દકોષ વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીવડશે. જે વિવરણ આપેલુ છે તે વધારે વિચારોનું ઉત્તેજક થાય એ ઉદ્દેશથી આપેલું છે.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર.

॥ ॐ नमो भगवते श्रीकृष्णाय वासुदेवाय ॥

उपनिषत्पाठावली

१ किमिदं यक्षम् ।

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षत 'अस्माकमेवाय विजयोऽस्माकमेवाय महिमेति'। तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त 'किमिदं यक्षमिति'

तेऽग्निमब्रुवन् 'जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति'

'तथेति' तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् 'कोऽसीति'

'अग्निर्वा अहमस्मीति' अब्रवीत् 'जातवेदा वा अहमस्मीति'

'तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति'

'अपीदꣳ सर्वं दहेय यदिदं पृथिव्यामिति'

तस्मै तृणं निदधौ 'एतद्दहेति'

तदुप प्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते

'नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति'।

अथ वायुमब्रुवन् 'वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति'

'तथेति' तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् 'कोऽसीति'

'वायुर्वा अहमस्मीति' अब्रवीत् मातरिश्वा वा अहमस्मीति'

'तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति'

'अपीदꣳ सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति'

तस्मै तृणं निदधौ 'एतदादत्स्वेति'

तदुप प्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते

'नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति'

अथेन्द्रमब्रुवन् 'मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति' 'तथेति' तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे। स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमा हैमवतीं ताँ होवाच 'किमेतद्यक्षमिति'

सा 'ब्रह्मेति' होवाच 'ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति' ततो हैव विदाञ्चकार 'ब्रह्मेति'

उपनिषद् भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति। तस्यै तपो दम कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम्। यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥

(केन, खंड ३ पूर्ण व ४ ७,८,९)

२ बलं ब्रह्म।

'अस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति
विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति'
तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति।

'बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते। स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवति। उत्तिष्ठन्परिचरिता भवति, परिचरन्नुपसत्ता भवति, उपसीदन्द्रष्टा भवति, श्रोता भवति, मन्ता भवति, बोद्धा भवति, कर्ता भवति, विज्ञाता भवति, बलेन वै पृथिवी तिष्ठति, बलेनान्तरिक्षं, बलेन द्यौः, बलेन पर्वता, बलेन देवमनुष्या, बलेन पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं बलेन लोकस्तिष्ठति। बलमुपास्स्व। स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते।

(छांदोग्य अ ७, ख ८)

३ सत्यकामो जाबालः ।

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे 'ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि किंगोत्रोऽहस्मीति'

सा हैनमुवाच 'नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि, बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे, साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि, जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति'

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच 'ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति'

तꣳ होवाच 'किं गोत्रो नु सोम्यासीति'

स होवाच 'नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरꣳ सा मा प्रत्यब्रवीत्—"बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे, साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि, जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति" सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति'

तꣳ होवाच 'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधꣳ सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति'

तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता गा निराकृत्योवाच 'इमाः सोम्यानुसंव्रजेति'

ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच 'नासहस्रेणावर्तेयेति'

स ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रꣳ सम्पेदुः ।

अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद 'सत्यकाम ३ इति'

'भगव इति' ह प्रतिशुश्राव 'प्राप्ताः सोम्य सहस्रꣳ स्मः प्रापय न आचार्यकुलम्'

प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद 'सत्यकाम ३' इति

'भगव इति' ह प्रतिशुश्राव। 'ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वानुशशासेति' 'अन्ये मनुष्येभ्य इति' ह प्रतिजज्ञे 'भगवाꣳस्त्वेव मे

कामं ब्रूयात् । श्रुत ँ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति '

तस्मै हैतदेवोवाच ' अत्र ह न किंचन वीयायेति वीयायेति ' ।

(छान्दोग्य अ० ४, ख० ४-५-९)

---

४ उपकोसलः कामलायनः ।

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास । तस्य ह द्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिचचार, स ह स्मान्यानन्तेवासिनः समावर्तयँस्त ँ ह स्मैव न समावर्तयति । तं जायोवाच ' तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचचारीन्मा त्वाग्नयः परिप्रवोचन् प्रब्रूह्यस्मा इति ' । तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासांचक्रे । स ह व्याधिनानशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ' ब्रह्मचारिन्नशान किन्नु नाश्नासीति ' । स होवाच ' बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामीति । अथ हाग्नयः समूदिरे ' तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीद्धन्तास्मै प्रब्रवामेति' तस्मै होचुः ' प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति' । स होवाच ' विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामीति' ते होचुः ' यद्वाव कं तदेव खं, यदेव खं तदेव कमिति ' ।

ते होचुः ' उपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति "

आजगाम हास्याचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवाद ' उपकोसल ३ इति '

' भगव इति ' ह प्रतिशुश्राव ।

' ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति '

' को नु मानुशिष्याद्भो इतीहापेव निह्नुत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशाः इति,' इहाग्नीनभ्यूदे ' किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति '

' इदमिति ' ह प्रतिजज्ञे ।

'लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पाप कर्म न श्लिष्यते इति'

'ब्रवीतु मे भगवानिति' तस्मै होवाच।

(छान्दोग्य अ.४, ख. १०,१४)

५ उपस्तिश्चाक्रायणः।

मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोपस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास। स हेभ्यं कुल्माषान्खादन्तं बिभिक्षे। तꣳहोवाच 'नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इमे उपनिहिता इति'

'एतेषां मे देहीति' होवाच तानस्मै प्रददौ।

'हन्तानुपानमिति'

'उच्छिष्टं वै मे पीतꣳस्यादिति' होवाच

'न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति'

'न वा अजीविष्यमिमा न खादन्निति' होवाच 'कामो म उद पानमिति' स ह खादित्वातिशेषाञ्जायाया आजहार। साग्र एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ। स ह प्रातः संजिहान उवाच—

'यद्बतान्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्राꣳ राजासौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति'

तं जायोवाच 'हन्त पत इम एव कुल्माषा इति' तान्खादित्वाऽमुं यज्ञं विततमेयाय।

अथ हैनं यजमान उवाच 'भगवन्तं वा अहं विविदिषाणीति'

'उपस्तिरस्मि चाक्रायण इति' होवाच

स होवाच 'भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्त्विज्यैः पर्यैषिषं भगवतो वा अहमवित्त्यान्यानवृषि। भगवाꣳस्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैरिति'

'तथेति'

' अथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति '

' तथेति ' यजमान उवाच ।

(छान्दोग्य अ. १, ख. १०, ११)

६ प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ।

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति, वाग्वाव वसिष्ठः । यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा । यो ह वै संपदं वेद सꣳहास्मै कामाः पद्यन्ते दैवाश्च मानुषाश्च, श्रोत्रं वाव संपत् । यो ह वा आयतनं वेदायतनꣳ ह स्वानां भवति, मनो ह वा आयतनम् ।

अथ ह प्राणा ' अहꣳ श्रेयसि व्यूदिरे ' अहꣳ श्रेयानस्म्यहꣳ श्रेयानस्मीति '

ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचु ' भगवन्को नः श्रेष्ठ इति ' तान्होवाच ' यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति '

सा ह वागुच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच ' कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति '

' यथाऽकला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन, पश्यन्तश्चक्षुषा, शृण्वन्तः श्रोत्रेण, ध्यायन्तो मनसैवमिति ' प्रविवेश ह वाक् ।

चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच ' कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति '

' यथान्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन, वदन्तो वाचा, शृण्वन्तः श्रोत्रेण, ध्यायन्तो मनसैवमिति ' प्रविवेश ह चक्षुः ।

श्रोत्रꣳ होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच ' कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति '

'यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन, वदन्तो वाचा, पश्यन्तश्चक्षुषा, ध्यायन्तो मनसैवमिति' प्रविवेश ह श्रोत्रम् ।

मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच 'कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति'

'यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन, वदन्तो वाचा, पश्यन्तश्चक्षुषा, शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति' प्रविवेश ह मनः ।

अथ ह प्राणः उच्चिक्रमिषन् स यथा सुहयः पड्वीशशंकून्संखिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिदत्तꣳ हाभिसमेत्योचुः 'भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति' ॥

अथ हैनं वागुवाच 'यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति'

अथ हैनं चक्षुरुवाच 'यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति'

अथ हैनं श्रोत्रमुवाच 'यदहꣳ संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति'

अथ हैनं मन उवाच 'यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति'

न वै वाचो न चक्षूꣳषि न श्रोत्राणि न मनाꣳसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते । प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ।

तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वा उवाच– 'यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखा प्ररोहेयु पलाशानीति'

(छान्दोग्य अ. ५, ख. १ २)

७ इन्द्रविरोचनयोरात्मान्वेषणम् ।

'य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति' ह प्रजापतिरुवाच ।

तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुः 'हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामानिति' ।

इन्द्रो हैव देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतु । तौ ह द्वात्रिꣳशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच ' किमिच्छन्ताववास्तमिति ' ।

तौ होचतु. " य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति " भगवतो वचो वेदयन्ते । तमिच्छन्ताववास्तमिति '

तौ ह प्रजापतिरुवाच ' य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति ' होवाच ' एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति '

' योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम एष इति '

' एष उ एवैषु सर्वेष्वेतेषु परिख्यायत इति ' होवाच ।

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीयस्तन्मे प्रब्रूतमिति '

तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ' तौ होचतु ' सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आ लोमभ्य आ नखेभ्यः प्रतिरूपमिति ' । तौ ह प्रजापतिरुवाच ' साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति ' तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षांचक्राते । तौ ह प्रजापतिरुवाच ' किं पश्यथ इति ' तौ होचतु ' यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृताविति ' ' एष आत्मेति' होवाच 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति' । तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः । तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच ' अनुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वासुरा वा ते पराभविष्यन्तीति ' ।

स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाच आत्मैवेह महय्य आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति ' ।

तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो बतेत्यसुराणाꣳह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालंकारेणेति सꣳस्कुर्वन्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ।

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श ' यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति, सुवसने सुवसनः, परिष्कृते परिष्कृतः, एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति, स्रामे स्रामः, परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति। नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति'

स समित्पाणिः पुनरेयाय। तꣳह प्रजापतिरुवाच ' मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्धं विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति ' ।

स होवाच ' यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति, सुवसने सुवसन , परिष्कृते परिष्कृत , एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति, स्रामे स्रामः, परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि ' ।

' एवमेवैष मघवन्निति ' होवाच ' एत त्वेव ते भूयोऽनु व्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाणीति' स हापराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाण्युवास । तस्मै होवाच—

' य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति ' होवाच ' एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति ' ।

स ह शान्तहृदय. प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श ' तद्यद्यपीदꣳशरीरमन्धं भवत्यनन्ध स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति, न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्य पश्यामीति '

स समित्पाणि पुनरेयाय । तꣳह प्रजापतिरुवाच ' मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजी. किमिच्छन् पुनरागम इति ' स होवाच ' तद्यद्यपीद भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्ध' स भवति, यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति, न वधेनास्य हन्यते, नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्य पश्यामीति '

' एवमेवैष मघविन्निति ' होवाच ' एत त्वेव ते भूयोऽनु व्याख्यास्यामि ' वसापराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाणीति ' । स हापराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ।

ति' स आत्मा, श्रवणाय श्रोत्रम् । अथ यो वेद 'इद मन्वानीति' स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः । स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके । तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः । स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ' ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच, प्रजापतिर्मनवे, मनुः प्रजाभ्यः । आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते, न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥

(छान्दोग्य अ. ८, ख. ७ १२, १५)

---

८ दं द द ।

त्रयः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुराः । उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः 'ब्रवीतु नो भवानिति'

तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच 'द इति'

'व्यज्ञासिष्टा ३ इति'

'व्यज्ञासिष्मेति' होचुः 'दाम्यतेति न आत्थेति'

'ओमिति' होवाच 'व्यज्ञासिष्टेति'

अथ हैनं मनुष्या ऊचुः 'ब्रवीतु नो भवानिति'

तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच 'द इति'

'व्यज्ञासिष्टा ३ इति'

'व्यज्ञासिष्मेति' होचुः 'दत्तेति न आत्थेति'

'ओमिति' होवाच 'व्यज्ञासिष्टेति'

अथ हैनमसुरा ऊचु 'ब्रवीतु नो भवानिति'
तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच 'द इति'
'व्यज्ञासिष्टा३ इति'
'व्यज्ञासिष्मेति' होचु 'दयध्वमिति न आत्थेति'
'ओमिति' होवाच 'व्यज्ञासिष्टेति'

तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नु 'द द द इति' 'दाम्यत दत्त दयध्वमिति' तदेतत्त्रय१ शिक्षेद् 'दम दान दयामिति'।

(बृहदारण्यक अ ५, ब्राह्मण २)

'एष त आत्मा सर्वान्तरः'

'कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः'

'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति। या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा, या वित्तैषणा सा लोकैषणा। उभे ह्येते एषणे एव भवतः। तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं च निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्। बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनि, अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ 'ब्राम्हणः।'

'*स ब्राम्हण. केन स्याद्*'

'येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्तम्'
ततो ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम।

अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ 'याज्ञवल्क्येति' होवाच 'यदिदꣳ सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति'

'वायौ गार्गीति'

'कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति'

'अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति'

'कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति'

'गन्धर्वलोकेषु गार्गीति'

'कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति'

'आदित्यलोकेषु गार्गीति'

'कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति'

'चन्द्रलोकेषु गार्गीति'

'कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति'

'नक्षत्रलोकेषु गार्गीति'

‘ कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ देवलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ इन्द्रलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ प्रजापतिलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ ब्रह्मलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’ स होवाच ‘ गार्गि, मातिप्राक्षीः । मा ते मूर्धा व्यपप्तत् । अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि । गार्गि, मातिप्राक्षीरिति ’ । ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम ॥

अथ ह वाचक्नव्युवाच ‘ ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि । तौ चेन्मे वक्ष्यति न जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ’

‘ पृच्छ गार्गीति ’

सा होवाच ‘ अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थाम् । तौ मे ब्रूहीति ’

‘ पृच्छ गार्गीति ’

सा होवाच ‘ यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो, यदवाक् पृथिव्या, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ’

स होवाच ‘ यदूर्ध्वं गार्गि दिवो, यदवाक् पृथिव्या, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ’

सा होवाच ‘ नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवोचः । अपरस्मै धारयस्वेति ’

'पृच्छ गार्गीति'

सा होवाच 'यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो, यदवाक् पृथिव्या, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूत च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, कस्मिंस्तदोत च प्रोत चेति'

स होवाच 'यदूर्ध्वं गार्गि दिवो, यदवाक् पृथिव्या, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूत च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, आकाश एव तदोत च प्रोत चेति'

'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति'

स होवाच 'एतद्वै तदक्षर गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलम नण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमच क्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यम्। न तदश्नाति किंचन, न तदश्नाति कश्चन। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या या या च दिशमनु। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति, यजमान देवा, दर्वीं पितरोऽन्वायत्ता। यो वा एतदक्षर गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति, स कृपण। अथ य एतदक्षर गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति, स ब्राह्मण। तद्वा एतदक्षर गार्ग्यदृष्ट द्रष्टृ अश्रुतः श्रोत्र, अमत मन्तृविज्ञात विज्ञातृ। नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ, नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ, नान्यदतोऽस्ति मन्तृ, नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ। एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति'

सा होवाच 'ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्व यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वम्। न वै जातु युष्माकमिम कश्चिद्ब्रह्मोद्य जेतेति'

ततो ह वाचक्नव्युपरराम।

अथ होवाच ' ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु, सर्वे वा मा पृच्छत । यो वः कामयते तं वः पृच्छामि, सर्वान्वा वः पृच्छामीति '

ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ।

(बृहदारण्यक अ० २ ब्रा. १ म. १,२, ब्रा. ५,६,८—म. १०,१२.

---

१० किंज्योतिरेवायं पुरुषः ।

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने ' न वदिष्य इति ' । अथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स ह कामप्रश्नमेव वव्रे । तं हास्मै ददौ । तं ह सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ ।

' याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इति '

आदित्यज्योतिः सम्राडिति ' होवाच ' आदित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति '

' एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति ' ।

चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति ' । ' चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति '

एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इति '

' अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीति ' । ' अग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति '

एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति '

' वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति '। ' वाचैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति '। ' तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीति '

' एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । अस्तमिते आदित्ये; याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते; शान्तेऽग्नौ; शान्तायां वाचि; किंज्योतिरेवायं पुरुष इति '

' आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति '। ' आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति '।

(बृहदारण्यक अ. ४ ब्रा. ३ म. १–६).

---

११ अभयं वै ब्रह्म।

स वा एष महानज आत्मा । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः। स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् । एष सर्वेश्वरः, एष भूताधिपतिः, एष भूतपाल , एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्त प्रव्रजन्ति । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांस प्रजां न कामयन्ते । ' किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति ' ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा, या वित्तैषणा सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः । स एष ' नेति, नेति ' आत्माऽगृह्यो न हि गृह्यते, अशीर्यो न हि शीर्यते, असङ्गो न हि सज्यते, असितो न व्यथते न रिष्यति । एतमु हैवैते न तरत ' इत्यतः पापमकरवमित्यत कल्याणमकरवमिति ' । उभे उ हैवैष एते तरति । नैनं कृताकृते तपत । तदेतदृचाभ्युक्तम्—

' एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् ।
तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा
न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति' ।

तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति । नैनं पाप्मा तरति, सर्वं पाप्मानं तपति । विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति । एष ब्रह्म लोकः सम्राडेनं प्रापितोऽसीति ' होवाच याज्ञवल्क्यः ।

' सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति '

स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म । अभयं हि वै ब्रह्म । अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥

(बृहदारण्यक अ ४ ब्रा ४ म २२,२३,२५)

---

१२ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ।

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च । तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी । अथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्–

' मैत्रेयीति ' होवाच याज्ञवल्क्यः ' प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि । हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति '

सा होवाच मैत्रेयी ' यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्, स्यान्वहं तेनामृताहो ३'

' नेति नेति ' होवाच याज्ञवल्क्यः ' यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति '

सा होवाच मैत्रेयी ' येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे विब्रूहीति '

स होवाच याज्ञवल्क्यः ' प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृधत् । हन्त तर्हि भवत्येतद्व्याख्यास्यामि । ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति '

स होवाच ' न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे श्रुते मते विज्ञात इदꣳ सर्वं विदितम् '

' यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, तदितर इतरं जिघ्रति, तदितर इतरꣳ रसयते, तदितर इतरमभिवदति, तदितर इतरꣳ शृणोति, तदितर इतरं मनुते, तदितर इतरꣳ स्पृशति, तदितर इतरं विजानाति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्, तत्केन कं जिघ्रेत्, तत्केन कꣳ

रसयेत्, तत्केन कमभिवदेत्, तत्केन कꣳ शृणुयात्; तत्केन कं मन्वीत, तत्केन कꣳ स्पृशेत्, तत्केन कं विजानीयात। येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्। स एष 'नेति' 'नेति'। आत्मा अगृह्यो न हि गृह्यते, अशीर्यो न हि शीर्यते, असङ्गो न हि सज्यते, असितो न व्यथते न रिष्यति। विज्ञातारमरे केन विजानीयात्। इत्युक्तानुशासनासि मैत्रेयि। एतावदरे खल्वमृतत्वमिति' होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार।

(बृहदा. अ. ४ ब्रा. ५-६. १५)

---

१२ दृप्तबालाकिः।

दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस। स होवाचाजातशत्रुं काश्यं 'ब्रह्म ते ब्रवाणीति'। स होवाचाजातशत्रुः 'सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो "जनको जनक इति" वै जना धावन्तीति'

स होवाच गार्ग्यः 'य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति'

स होवाचाजातशत्रुः 'मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः। अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति। स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति'

....　　....　　....　　....

स होवाच गार्ग्यः 'य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति'

स होवाचाजातशत्रुः 'मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः। आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति। स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वीह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति'। स ह तूष्णीमास गार्ग्यः।

स होवाचाजातशत्रुः 'एतावन्नु ३ इति'

'एतावद्धीति'

'नैतावता विदितं भवतीति'

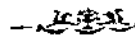
स होवाच गार्ग्य 'उप त्वा यानीति'

स होवाचाजातशत्रु 'प्रतिलोमं चैतद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति। व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति'।

(बृहदारण्यकम् अ २ ब्रा १)

---

१४ कथं सयुग्वा रैक्वः।

ॐ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस। स ह सर्वत आवसथान्मापयाञ्चक्रे 'सर्वत एव मेऽत्स्यन्तीति'। अथ ह हंसा निशायामतिपेतुः। तद्धैवं हंसो हंसमभ्युवाद 'हो हो हि भल्लाक्ष, भल्लाक्ष, जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततम्। तन्मा प्रसाङ्क्षीः, तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति'। तमु ह परः प्रत्युवाच 'कम्वर, एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्वमात्थेति'

'यो नु कथं सयुग्वा रैक्व इति'

'यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्ति एवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति। यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति'

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव। स ह संजिहान एव क्षत्तारमुवाच 'अङ्गारे, सयुग्वानमिव रैक्वमात्थेति'

'यो नु कथं सयुग्वा रैक्व इति'

'यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्ति, एवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति। यस्तद्वेद यत्स वेद, स मयैतदुक्त इति'

स ह क्षत्तान्विष्य 'नाविदमिति' प्रत्येयाय। तं होवाच 'यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमर्च्छति'

सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश । तꣳ हाभ्युवाद 'त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक इति' । 'अहꣳ ह्यरा ३ इति ' ह प्रतिजज्ञे । स ह क्षत्ता 'अविदमिति' प्रत्येयाय ।

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां, निष्कम्, अश्वतरीरथम्, तदादाय प्रतिचक्रमे । तꣳ हाभ्युवाद 'रैक इमानि षट्शतानि गवाम्, अयं निष्कः, अयमश्वतरीरथः, नु म एतां भगवो 'देवताꣳ शाधि यां देवतामुपास्स इति '

तमु ह परः प्रत्युवाचाह 'हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति' ।

(छान्दो. अ.४ खं १-२)

---

१५ क्षत्रस्यैव प्रशासनम् ।

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानाꣳ समितिमेयाय । तꣳ ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच 'कुमारानु त्वाशिषत्पितेति' । 'अनु हि भगव इति' ।

'वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति'

'न भगव इति'

'वेत्थ यथा पुनरावर्तन्ता ३ इति'

'न भगव इति'

'वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति'

'न भगव इति'

'वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यत ३ इति'

'न भगव इति'

....

'अथानु किमनुशिष्टोऽवोचथाः । यो हीमानि न विद्यात्कथꣳ सोऽनुशिष्टो ब्रुवीतेति' स हायस्तः पितुरर्धमेयाय । तꣳ होवाच—

'अननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीत्, अनु त्वाशिषमिति' पञ्च मा राजन्यबन्धु प्रश्नानप्राक्षीत् । तेषां नैकञ्चनाशकं विवक्तुमिति'

स होवाच 'यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाहमेषां नैकञ्चन वेद । यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति'

स ह गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय । तस्मै ह प्राप्तायार्हांचकार । स ह प्रातः सभाग उदेयाय । तं होवाच —

'मानुष्यस्य भगवन्गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति'

स होवाच 'तवैव राजन्मानुषं वित्तम् । यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति'

स ह कृच्छ्रीबभूव । तं ह 'चिरं वसेति' आज्ञापयाञ्चकार ।

तं होवाच 'यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति । तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति' ।

(छान्दोग्य अ ५, ख ३)

---

१६ तरति शोकमात्मवित् ।

ॐ 'अधीहि भगव इति' होपससाद सनत्कुमारं नारदः । तं होवाच 'यद्वेत्थ तेन मोपसीद । ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति'

स होवाच 'ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थम्, इतिहासपुराणं पञ्चमम्, वेदानां वेदम्, पित्र्यं राशिम्, दैवम्, निधिम्, वाकोवाक्यम्, एकायनम्, देवविद्याम्, ब्रह्मविद्याम्, भूतविद्याम्, क्षत्रविद्याम्, नक्षत्रविद्याम्, सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ।

सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि, नात्मवित् । श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य 'तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि । तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति ।'

तं होवाच 'यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठा नामैवैतत् । नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमः, वेदानां वेदः, पित्र्यः, राशिः, दैवः, निधिः, वाकोवाक्यम् एकायनम् देवविद्या, ब्रह्मविद्या, भूतविद्या, क्षत्रविद्या, नक्षत्रविद्या, सर्पदेवजनविद्या, नामैवैतन्नामोपास्स्वेति,

'स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते'

'अस्ति भगवो नाम्नो भूय इति'

'नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति'

'तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति'

'वाग्वाव नाम्नो भूयसी । वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं साम वेदमाथर्वणं चतुर्थम् इतिहासपुराणं पञ्चमम् वेदानां वेदम् पित्र्यम्, राशिम् दैवम् निधिम्, वाकोवाक्यम्, एकायनम् देवविद्याम् ब्रह्मविद्याम्, भूतविद्याम् क्षत्रविद्याम्, नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्याम्, दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवांश्च मनुष्यांश्च पशूंश्च वयांसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकम् धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च, साधु चासाधु च, हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु, न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति । वाचमुपास्स्वेति ।'

'स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते'

'अस्ति भगवो वाचो भूय इति'

'वाचो वाव भूयोऽस्तीति'

'तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति'

मनो वाव वाचो भूय । यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवति । एव वाच च नाम च मनोऽनुभवति । स यदा मनसा मनस्यति ' मन्त्रानधीयीयेति ' अथाधीते । ' कर्माणि कुर्वीयेति ' अथ कुरुते । ' पुत्राश्च पशूश्चेच्छेयेति ' अथेच्छते । ' इम च लोकममु चेच्छेयेति ' अथेच्छते । मनो ह्यात्मा, मनो हि लोक , मनो हि ब्रह्म । मन उपास्स्वेति ' ।

' स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गत तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते ' ।

(छा अ ७, खड १ ३)

---

१७ नाचिकेतमुपाख्यानम् ।

ॐ ॥ उशन् ह वै वाजश्रवस सर्ववेदस ददौ । तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस । तꣳह कुमारꣳ सन्त दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा विवेश । सोऽमन्यत—

' पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रिया ।
अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ '

स होवाच पितरम् ' तात कस्मै मा दास्यसीति ' द्वितीय तृतीयम् ।
तꣳहोवाच ' मृत्यवे त्वा ददामीति ' ।

' बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यम ।
किꣳ स्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥ '

' अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथा परे ।
सस्यमिव मर्त्य पच्यते सस्यमिवाजायते पुन ॥ '

' वैश्वानर प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।
तस्यैताꣳ शान्ति कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥'

'आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूंश्च सर्वान् ।
एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥'
'तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥'
'शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माभि मृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥'
'यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।
सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥'
'स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।
उभे तीर्त्वाशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥'
'स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥'
'प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ।'
'लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥'
'तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।
तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥'
'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥'
'त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।
स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ।
'एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।
एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥'
'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥'

'देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः ।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥'
'देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुविज्ञेयमात्थ ।
वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥'
'शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥'
'एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।'
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥'
'ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।
इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।'
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥'
'श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥'
'न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥'
'अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन् ।
अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥'
'यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥'

(कठ–वल्ली १)

'अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥'
'श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।
श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥'
'स त्वं प्रियान्प्रियरूपांश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ।

'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥'

'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥'

'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥'

'इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥'

'यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥'

'यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥'

'यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥'

'यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥'

'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥'

'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥'

'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥'

'एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥'

'उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥

'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥'
पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥'
'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥'
'यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान्पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥'
यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥'

....

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥'
'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥'
'अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥'
'वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥'
'सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥'
'एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥'

'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥'

'तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।
कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥'

'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥'

'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥'

इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्रसः ।
ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥'

'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥'

'यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम् ॥'

'मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥'

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥

'य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्म संसदि ।
प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते'
तदानन्त्याय कल्पते ॥

ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।

॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

१८ स्तब्धः श्वेतकेतुः ।

ॐ श्वेतकेतुर्हारुणेय आस । तꣳह पितोवाच—

'श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यम् । न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति '

स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विꣳशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय । तꣳह पितोवाच—

'श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः । येनाश्रुतꣳ श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति '

'कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति '

'यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्, मृत्तिकेत्येव सत्यम् । यथा सोम्येकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्, लोहमित्येव सत्यम् । यथा सोम्येकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्, कृष्णायसमित्येव सत्यम् । एवꣳसोम्य स आदेशो भवतीति ।

'न वै नूनं भगवन्तस्त एतद्वेदिषुः । यद्ध्येतदवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन् । इति भगवाꣳस्त्वेव मे तद्ब्रवीत्विति ।'

'तथा सोम्येति ' होवाच—

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ
दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां
पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥

१९ आचार्यसंकल्पः।

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव। स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु। अमृतस्य देवधारणो भूयासम्। शरीरं मे विचर्षणम्। जिह्वा मे मधुमत्तमा। कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम्। ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः। श्रुतं मे गोपाय। आवहन्ती वितन्वाना। कुर्वाणा चीरमात्मनः। वासांसि मम गावश्च। अन्नपाने च सर्वदा। ततो मे श्रियमावह। लोमशां पशुभिः सह स्वाहा। आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। विमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। यशो जनेऽसानि स्वाहा। श्रेयान्वस्यसोऽसानि स्वाहा। तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा। स मा भग प्रविश स्वाहा। तस्मिन्सहस्रशाखे निभगाहं त्वयि मृजे स्वाहा। यथापः प्रवतायन्ति। यथा मासा अहर्जरम्। एवं मां ब्रह्मचारिणो धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा। प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व।

(तैत्तिरीय शिक्षाध्याय अनुवाक ४)

---

२० आचार्यानुशासनम्।

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति

सत्यं वद।

धर्मं चर।

स्वाध्यायान्मा प्रमदः।

आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः।

सत्यान्न प्रमदितव्यम्।

धर्मान्न प्रमदितव्यम्।

कुशलान्न प्रमदितव्यम्।

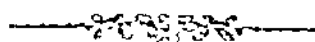
भूत्यै न प्रमदितव्यम् ।
स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।
देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् ।
मातृदेवो भव ।
पितृदेवो भव ।
आचार्यदेवो भव ।
अतिथिदेवो भव ।
यान्यनवद्यानि कर्माणि, तानि सेवितव्यानि; नो इतराणि ।
यान्यस्माकꣳ सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि; नो इतराणि ।

ये केचास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणास्तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम्। श्रद्धया देयम्, अश्रद्धयादेयम्। श्रिया देयम्, ह्रिया देयम्, भिया देयम्, संविदा देयम्। अथ यदि ते कर्म विचिकित्सा वा, वृत्तिविचिकित्सा वा स्यात्। ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः, युक्ता आयुक्ताः। अलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तत्र वर्तेरन्। तथा तत्र वर्तेथाः। अथाभ्याख्यातेषु। ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः, युक्ता आयुक्ताः। अलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तेषु वर्तेरन्। तथा तेषु वर्तेथाः। एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्। एवमु चैतदुपास्यम्।

(तैत्तिरीय शिक्षाध्याय अनुवाक ११)

---

२१ परा विद्या ।

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता। स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥

अथर्वणे या प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।
स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति'

तस्मै स होवाच 'द्वे विद्ये वेदितव्ये इति' ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्र परा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ।

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपादपाणिं ।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥
यथोर्णनाभिः सृजते गह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ॥

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।
जघन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥

अविद्याया बहुधा वर्तमाना 'वयं कृतार्था' इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥

तपः श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्तः ।
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥
तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥
अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ
दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां
पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥
तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।
संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥
तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।
प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥
अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।
अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥
पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥
आविः संनिहितं गुहाचरन्नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् ।
एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥
यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च ।
तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥
धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संधयीत ।
आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥
प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥

यस्मिन्द्यौ पृथिवी चान्तरिक्षमोत मन सह प्राणैश्च सर्वै ।
तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतु ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्य

स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान ।
ओम् इत्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति व पराय तमस परस्तात् ॥

य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्यैष महिमा ।
दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठित ॥

मनोमय प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ।
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदु ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्नि ।
तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्य पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमान ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्त शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो य पश्यन्ति यतय क्षीणदोषा ॥

सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयान ।
येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥

बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।
दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र ।
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ।
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम ॥

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति, तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति । तदेतदृचाभ्युक्तम्—

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् । तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥

(मुण्डकोपनिषत् ३-२)

---

२२ यो वै भूमा तदमृतम् ।

' यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् । यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पम् तन्मर्त्यम् । '

' स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति '

' स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति '

' गो अश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति '

' नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति ' होवाच ' अन्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित '

स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदꣳ सर्वमिति ।

अथातोऽहङ्कारादेश एव । अहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदꣳ सर्वमिति ।

अथात आत्मादेश एव । आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदꣳ सर्वमिति ।

स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः ' स स्वराड् भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ।

अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति। तेषाᳪं सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति।

(छान्दोग्य अ. ७ खण्ड २४-२५)

---

२३ ब्रह्मण आनन्दः।

रसो वै सः। रसᳪं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति। को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्। यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्।

. . .

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति॥

एतᳪं ह वाव न तपति 'किमहᳪं साधु नाकरवम्। किमहं पापमकरवमिति।'

* * * * * *

सर्वᳪं ह्येतद्ब्रह्म। ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम्।
अयमात्मा ब्रह्म। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म।

(तैत्तिरीय ब्रह्मानन्द वल्ली अनु. ७, ९)

---

२४ भार्गवी वारुणी विद्या।

भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार 'अधीहि भगवो ब्रह्मेति' तस्मा एतत्प्रोवाच 'अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति'। तᳪं

होवाच ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्य भिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति '

स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्। अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, अन्नेन जातानि जीवन्ति, अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति।

तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार— ' अधीहि भगवो ब्रह्मेति ' तꣳ होवाच ' तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति '

स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते प्राणेन जातानि जीवन्ति प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति।

तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। ' अधीहि भगवो ब्रह्मेति ' तꣳ होवाच ' तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति '

स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा मनो ब्रह्मेति व्यजानात्। मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, मनसा जातानि जीवन्ति, मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति।

तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार— ' अधीहि भगवो ब्रह्मेति ' तꣳ होवाच ' तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति '

स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्। विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते विज्ञानेन जातानि जीवन्ति, विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति।

तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार— ' अधीहि भगवो ब्रह्मेति ' तꣳ होवाच ' तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति

स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वाऽऽनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति।

सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता। स य एवं वेद प्रतितिष्ठति, अन्नवानन्नादो भवति, महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान् कीर्त्या।

(तैत्तिरीय भृगुवल्ली अनु० १०)

---

२५ धर्मस्कन्धाः।

त्रयो धर्मस्कन्धा। यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथम। तप एव द्वितीय। ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्। सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति।

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्। तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या संप्रास्रवत्। तामभ्यतपत्। तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि संप्रास्रवन्त 'भूर्भुवः स्वरिति'। तान्यभ्यतपत्। तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकार संप्रास्रवत् तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा। ॐकार एवेदं सर्वमोंकार एवेदं सर्वम्।

(छान्दोग्य, अ० २ खंड २३)

---

२६ सर्वं खल्विदं ब्रह्म।

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति। शान्त उपासीत। अथ खलु क्रतुमय पुरुष। यथा क्रतुरस्मिँल्लोके भवति तथेत प्रेत्य भवति। स क्रतुं कुर्वीत। मनोमय, प्राणशरीर भारूप, सत्यसंकल्प, आकाशात्मा, सर्वकर्मा सर्वकाम, सर्वगन्ध सर्वरस सर्वमिदमभ्यात्त, अवाकी अनादर एष म

आत्मान्तर्हृदये । अणीयान्व्रीहेर्वा, यवाद्वा, सर्षपाद्वा, श्यामकाद्वा, श्यामक
तण्डुलाद्वा. एष म आत्मान्तर्हृदये । ज्यायान्पृथिव्या, ज्यायानन्तरिक्षात्,
ज्यायान्दिव, ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य. सर्वकर्मा, सर्वकाम, सर्वगन्ध,
सर्वरस, सर्वमिदमभ्यात्त, अवाकी अनादर एष म आत्मान्तर्हृदये । एत
द्ब्रह्म । 'एतमित प्रेत्याभिसंभवितास्मीति' यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सा
अस्तीति' ह स्माह शाण्डिल्य शाण्डिल्य ॥

(छान्दोग्य अ ३ ख १४)

२७ सवनानि ।

पुरुषो वाव यज्ञ । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रात सवनम् । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । गायत्रं प्रात सवनम् । तदस्य वसवोऽन्वायत्ता । प्राणा वाव वसव, एते हीद सर्वं वासयन्ति । त चेदेतस्मिन्वयसि किंचि दुपतपेत्स ब्रूयात् प्राणा वसव इद मे प्रात सवन माध्यन्दिन सवनम नुसन्तनुतेति । माह प्राणाना वसूना मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेति । उद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ।

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिन सवनम् । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं माध्यन्दिन सवनम् । तदस्य रुद्रा अन्वायत्ता । प्राणा वाव रुद्रा एते हीद सर्वं रोदयन्ति । त चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्—'प्राणा रुद्रा इद मे माध्यन्दिन सवन तृतीयसवनमनुसन्तनुतेति । माह प्राणाना रुद्राणा मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेति' । उद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ।

अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनम् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । जागत तृतीयसवनम् । तदस्यादित्या अन्वायत्ता । प्राणा वावादित्या, एते हीद सर्वमाददते । त चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स

ब्रूयात्— प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्तनुतेति । माहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेति । उद्धैव तत एत्यगदो हैव भवति ।

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः स किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति । स ह षोडशं वर्षशतमजीवत् । प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ।

(छान्दोग्य अ. ३ खण्ड १६)

---

२८ आत्मशुद्धिः ।

प्राचीनशाल औपमन्यवः, सत्ययज्ञः पौलुषिः, इन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयः, जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसां चक्रुः को न आत्मा, किं ब्रह्मेति

ते ह संपादयांचक्रुः उद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति । तं हन्ताभ्यागच्छामेति । तं हाभ्याजग्मुः ।

स ह संपादयांचकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये । हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति

तान्होवाच अश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति । तं हन्ताभ्यागच्छामेति । तं हाभ्याजग्मुः । तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयांचकार । स ह प्रातः संजिहान उवाच

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।
नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥

यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि । यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद् भगवद्भ्यो दास्यामि । वसन्तु भगवन्त इति ।

ते होचु 'येन ह्वार्थेन पुरुषश्चरेत्तꣳ हैव वदेत् । आत्मानमेवेमं वैश्वानरꣳ सम्प्रत्यध्येषि । तमेव नो ब्रूहीति '

तान्होवाच 'प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति' । ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे । तान्हानुपनीयैवैतदुवाच ।

(छांदोग्य अ. ५ खं. ११)

---

२९ मनः प्राणो वाक् च ।

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसꣳ योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितम्, योऽणिष्ठः स प्राणः । तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् । अन्नमयꣳ हि सोम्य मनः, आपोमयः प्राणः तेजोमयी वागिति '

'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति '

'तथा सोम्येति' होवाच । 'दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति, तत्सर्पिर्भवति । एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति, तन्मनो भवति । अपाꣳ सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति, स प्राणो भवति । तेजस सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति, सा वाग्भवति । अन्नमयꣳ हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वागिति '

'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति '

'तथा सोम्येति' होवाच 'षोडशकलः सोम्य पुरुषः । पञ्चदशाहानि माशीः, काममपः पिब । अपोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति '

स ह पञ्चदशाहानि नाश। अथ हैनमुपससाद 'किं ब्रवीमि भो इति'

'ऋचः सोम्य यजूंषि सामानीति'

स होवाच 'न वै मा प्रतिभान्ति भो इति'

तं होवाच 'यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेत्। एवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानुभवसि। अशानाथ मे विज्ञास्यसीति'

स हाशाथ हैनमुपससाद। तं ह यत्किंच पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे।

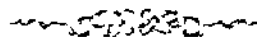
तं होवाच 'यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत्, एवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवसि। अन्नमयं हि सोम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वागिति'

तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति॥

(छान्दोग्य अध्याय ६ खं० ७ १-७)

---

१० तत्त्वमसि श्वेतकेतो।

'यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्ति, ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीति, एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति। त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा, वृको वा, वराहो वा, कीटो वा, पतङ्गो वा, दंशो वा, मशको वा

यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति । स य एषोऽणिमा, एतदात्म्यम्, इदꣳ सर्वं तत्सत्यम्, स आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति '

' भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति '

' तथा सोम्येति ' होवाच ' इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यः, ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति, स समुद्र एव भवति, ता यथा तत्र न विदुः '' इयमहमस्मीयमहमस्मीति '' एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः '' सत आगच्छामह इति '' । त इह व्याघ्रो वा, सिꣳहो वा, वृको वा, वराहो वा, कीटो वा, पतङ्गो वा, दꣳशो वा, मशको वा, यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति । स य एषोऽणिमैतदात्म्यम् । इदꣳ सर्वं तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति '

' भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति '

' तथा सोम्येति ' होवाच ' अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्, यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्, योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत् । स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति । अस्य यदेकाꣳ शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति, द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति, तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति, सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति । एवमेव खलु सोम्य विद्धीति ' होवाच ' जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते, न जीवो म्रियते । इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यम् । इदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति '

' भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति '

' तथा सोम्येति ' होवाच ' न्यग्रोधफलमत आहरेति ' । ' इदं भगव इति ' ।

' भिन्द्धीति ' । ' भिन्नं भगव इति '

' किमत्र पश्यसीति ' । ' अण्व्य इवेमा धाना भगव इति '

' आसामङ्गैकां भिन्द्धीति ' । ' भिन्ना भगव इति '

' किमत्र पश्यसीति ' । ' न किंचन भगव इति '

तं होवाच ' यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति । श्रद्धत्स्व सोम्येति '

' स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

' भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति '

' तथा सोम्येति ' होवाच ' लवणमेतदुदकेऽवधाय अथ मा प्रातरुपसीदथा इति ' स ह तथा चकार ।

तं होवाच ' यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति '

तद्धावमृश्य न विवेद । यथा विलीनमेव ।

' अङ्गास्यान्तादाचामेति '

' कथमिति ' । ' लवणमिति '

' मध्यादाचामेति ' । ' कथमिति ' । ' लवणमिति '

' अन्तादाचामेति ' । ' कथमिति ' । ' लवणमिति '

' अभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति '

तद्ध तथा चकार ' तच्छश्वत्संवर्तते '

तं होवाच ' अत्र वाव किल सत् । सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति '

' स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति '

' भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति '

' तथा सोम्येति ' होवाच ' यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्, स यथा तत्र प्राङ्वा उदङ्वा अधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायीत अभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः ' तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयात् ' एतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति ' स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसं

द्येत । एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्य इति

स य एषोऽणिमैतदात्म्यम् । इदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति

भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति

तथा सोम्येति होवाच पुरुषं सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते 'जानासि मां जानासि मामिति'। तस्य यावन्न वाङ् मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति। अथ यदास्य वाङ् मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति।'

स य एषोऽणिमैतदात्म्यम् । इदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा, तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति'

भूय एव मा भगवान विज्ञापयत्विति

तथा सोम्येति होवाच 'पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्ति अपहार्षीत् स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति । स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते । सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते । अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते । स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ।

स यथा तत्र नादाह्येत । एतदात्म्यम् । इदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा, तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति'।

तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ।

(छान्दोग्य अ० ६ ख० १६)

---

३१ अतिवादः ।

प्राणो वा आशाया भूयान् । यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितम् । प्राणः प्राणेन याति, प्राणः प्राणं ददाति, प्राणाय ददाति । प्राणो ह पिता, प्राणो माता, प्राणो भ्राता, प्राणः स्वसा, प्राण आचार्यः, प्राणो ब्राह्मणः । स यदि पितरं वा, मातरं वा, भ्रातरं वा, स्वसारं वा, आचार्यं वा, ब्राह्मणं वा किंचिद् भृशमिव प्रत्याह ' धिक् त्वाऽस्तु ' इत्येवैनमाहुः ' पितृहा वै त्वमसि, मातृहा वै त्वमसि, भ्रातृहा वै त्वमसि, स्वसृहा वै त्वमसि, आचार्यहा वै त्वमसि, ब्राह्मणहा वै त्वमसीति ।

अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं व्यतिषन्दहेत्, नैवैनं ब्रूयुः ' पितृहासीति ' न ' मातृहासीति ' न ' भ्रातृहासीति ' न ' स्वसृहासीति ' न ' आचार्यहासीति ' न ' ब्राह्मणहासीति ' । प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति । स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति । तं चेद्ब्रूयुः ' अतिवाद्यसीति ' ' अतिवाद्यस्मीति ' ब्रूयात् । नापह्नुवीत ।

(छांदोग्य अ. ७ खंड १५)

३२ ब्रह्मचर्यमेव तत् ।

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दते । अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वात्मानमनुविन्दते । अथ यत्सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मनस्त्राणं विन्दते । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते । अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणा-

नुविन्दते । अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । तदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि, तदैरं मदीयꣳ सरः, तदश्वत्थः सोमसवनः, तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितꣳ हिरण्मयम् । तद्य एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ।

(छान्दोग्य अ ८ खण्ड ५)

---

२२ चातुर्वर्ण्यम् ।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव । तदेकं सन्न व्यभवत् । तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत क्षत्रम् । यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात् क्षत्रात्परं नास्ति । तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये । क्षत्र एव तद्यशो दधाति । सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति । स्वां योनिं य उ एनं हिनस्ति स्वां स योनिमृच्छति । स पापीयान् भवति यथा श्रेयाꣳसं हिꣳसित्वा ।

स नैव व्यभवत् । स विशमसृजत । यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ।

स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम् । इयं वै पूषा । इयꣳ हीदꣳ सर्वं पुष्यति यदिदं किंच ।

स नैव व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् । तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रम् । यद्धर्मस्तस्मात्परं नास्ति । अथो अबलीयान् बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्मेण, यथा राज्ञैवम् ।

यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् । तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीति । एतद्ध्येवैतदुभयं भवति ।

(बृहदारण्यक अ १ ब्रा ४ मन्त्र ११-१४)

---

३४ मधु

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्म इदꣳ सर्वम् । इमा आपः सर्वेषां भूतानां मधु । आसामपाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः यश्चायमध्यात्मꣳ रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम् इदं ब्रह्म, इदꣳ सर्वम् । अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मधु, अस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः, यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम्, इदं ब्रह्म इदꣳ सर्वम् । अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु अस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः, यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम् इदं ब्रह्म, इदꣳ सर्वम् ।

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधु अस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः यश्चायमध्यात्मꣳ हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम् इदं ब्रह्म, इदꣳ सर्वम् । अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मधु अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम् इदं ब्रह्म, इदꣳ सर्वम् । इदꣳ सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु, अस्य सत्यस्य

सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः, यश्चाय-
मध्यात्मं सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृ-
तम्, इदं ब्रह्म, इदं सर्वम् ।

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु, अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः, यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम्, इदं ब्रह्म, इदं सर्वम् । स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः, सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिताः, एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि, सर्वे देवाः, सर्वे लोकाः, सर्वे प्राणाः, सर्व एत आत्मनः समर्पिताः ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच ।

(बृहदा अ २, ब्राह्मण ५ मंत्र १ ४, १०–१२, १४ १५)

---

३५ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः, शैब्यश्च सत्यकामः, सौर्यायणी च गार्ग्यः, कौसल्यश्चाश्वलायनः, भार्गवो वैदर्भिः, कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः 'एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति' ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः । तान्ह स ऋषिरुवाच 'भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ, यथाकामं प्रश्नान्पृच्छत । यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति '।

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । 'भगवन्, कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते, कतर एतत्प्रकाशयन्ते, कः पुनरेषां वरिष्ठ इति '।

तस्मै स होवाच ' आकाशो ह वा एष देवो वायुः, अग्निः, आपः, पृथिवी, वाक् मनः, चक्षुः, श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति ' वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः । ' तान्वरिष्ठः प्राण उवाच ' मा मोहमापद्यथ ।

अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति'। तेऽश्रद्दधाना बभूवुः। सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव। तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते, तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्ते। तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते एवमस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते। एवं वाङ्, मनः चक्षुः, श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति। 'एषोऽग्निस्तपति, एष सूर्य एष पर्जन्यो मघवान्, एष वायुः, एष पृथिवी, रयिः देवः सदसच्चामृतं च यत्।'

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्।
ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च॥
प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे।
तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि॥
देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा।
ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि॥
इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता।
त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः॥
यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः।
आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति॥
व्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः।
वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्वन॥
या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि।
या च मनसि सन्तता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः॥
प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम्।
मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि इति॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ

'भगवन्, कुत एष प्राणो जायते, कथमायात्यस्मिञ्छरीरे, आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रतिष्ठते, केनोत्क्रमते, कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति'। तस्मै स होवाच 'अति पश्नान्पृच्छसि। ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि। आत्मन एष प्राणो जायते। यथैषा पुरुषे छायैतस्मिन्नेतदाततम्। मनोधिकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे। यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते "एतान्ग्रामानेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेति" एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते।

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति। प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति। य एवं विद्वान्प्राणं वेद। न हास्य प्रजा हीयते, अमृतो भवति। तदेष श्लोकः –

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा।
अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते।
विज्ञायामृतमश्नुत इति'॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ। 'भगवन्, हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैत प्रश्नमपृच्छत्। "षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ"। तमहं कुमारमब्रुवम् "नाहमिमं वेद। यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति। समूलो वा एष परिशुष्यति, योऽनृतमभिवदति। तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुम्"। स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज। तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति।'

तस्मै स होवाच 'इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति। स ईक्षाचक्रे 'कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति'। स प्राणमसृजत, प्राणाच्छ्रद्धाम्, खम्, वायुः, ज्योतिः, आपः, पृथिवी, इन्द्रियम्, मनः, अन्नम्, अन्नाद्वीर्यम्, तपः, मन्त्राः, कर्मलोकाः, लोकेषु च नाम च। स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति। भिद्येते तासां नामरूपे, समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः

पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नामरूपे, पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः —

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः ।
तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा ॥ इति

तान्होवाच ' एतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद । नातः परमस्तीति ' ।

ते तमर्चयन्तः ' त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति ' । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ।

(प्रश्नोपनिषद्, प्रश्न १ मंत्र १—२ प्रश्न २, प्र. ३, मं, १—४, १०—११ प्र. ६)

३६ ब्रह्मजिज्ञासा ।

ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति —

किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च सम्प्रतिष्ठा ।
अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥

कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।
संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।
यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥

* * * * * *

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किंचित् ।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ।

* * * * * *

स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मथनाभ्यासादेव पश्येन्निगूढवत् ॥
तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिराप स्रोतस्स्वरणीषु चाग्निः ।
एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥
सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।
आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥ तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥

(श्वेताश्वतर अ १)

---

३७ राजयोगः ।

पृथिव्याप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥
लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्ठवं च ।
गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥
यथैव बिम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्सुधातम् ।
तद्वात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥

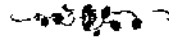
* * * *

यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ।
य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥
शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ।
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥

(श्वेताश्वतर अ २, ३)

---

२८ विराड्वर्णनम्

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥
पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥
सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् ॥
अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥
अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ।

(श्वेताश्वतर अ ३)

---

२९ ब्रह्मोपासना ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥
यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥
नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ।
न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥

न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥
मा न स्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान्मा नो रुद्र भामितोऽवधीर्हविष्मन्त सदमित्त्वा हवामहे ॥

*   *   *   *

एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥
यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तꣳह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।
प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
सम्पश्यन् ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ।

(श्वेताश्वतर अ ४,६,– कैवल्य म १०)

४० तदहरेव प्रव्रजेत् ।

अथ हैनं जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच ।
' भगवन्, सन्यासं ब्रूहीति '
स होवाच याज्ञवल्क्यः ' ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वा, उत्सन्नाग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ।

(जाबालोपनिषद् म.४)

४१ गर्भवैराग्यं ।

पूर्वयोनिसहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया ।
आहारा विविधा भुक्ता पीता नानाविधा स्तना ॥
जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः ।
यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥
एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभोगिन ।
अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ॥
यदि योन्या प्रमुच्ये ऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरम् ।
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम ॥
यदि योन्या प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये नारायणम् ।
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् ॥
यदि योन्या प्रमुच्येऽहं तत्सांख्यं योगमभ्यसे ।
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम ॥
यदि योन्या प्रमुञ्चामि ध्याये ब्रह्म सनातनम् ॥

अथ योनिद्वारं संप्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि, न च कर्म शुभाशुभं विन्दति ॥

(गर्भोपनिषद् मन्त्र ४)

---

४२ कर्तारं विद्यात् ।

न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्, न गन्धं विजिज्ञासीत घ्रातारं विद्यात्, न रूपं विजिज्ञासीत रूपविदं विद्यात् न शब्दं विजिज्ञासीत

श्रोतारं विद्यात्; नान्नरसं विजिज्ञासीतान्नरसविज्ञातारं विद्यात्; न कर्म विजिज्ञासीत कर्तारं विद्यात्; न सुखदुःखे विजिज्ञासीत सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यात्; नानन्दं रतिं प्रजातिं विजिज्ञासीतानन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं विद्यात्; नेत्या विजिज्ञासीतैतारं विद्यात्; न मनो विजिज्ञासीत मन्तारं विद्यात् । ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञम्, दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः; यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः ।

[कौषीतकि अ. ३ म. ८]

४३ वासनामालिन्यम् ।

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयापि च ।
देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥
शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् ।
पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥
जन्मान्तरशताभ्यस्ता मिथ्या संसारवासना ।
सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥
अज्ञानसुघनाकारा घनाहंकारशालिनी ।
पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता मलिना वासना बुधैः ॥
अधीत्य चतुरो वेदान्सर्वशास्त्राण्यनेकशः ।
ब्रह्मतत्त्वं न जानाति दर्वी पाकरसं यथा ॥

(मुक्तिकोपनिषद्)

४४ जन्मसाफल्यम् ।

ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजिगुप्सते ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥

अन्यदेवाहुर्विद्ययान्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥

(ईशावास्य १-३ ५-११ १८)

---

४५ वंशः

अथ वंशः । पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्, कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्रात्, गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात्, भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्, पाराशरीपुत्र औपस्वतीपुत्रात्, औपस्वतीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्, पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्, कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात्, कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च, वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च, कापीपुत्र आत्रेयीपुत्रात्, आत्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्रात्, गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात्, भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्, पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्रात्, वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्, पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात्, वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात्, वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रात्, आर्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्रात्, शौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्, साङ्कृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रात्, आलम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रात्, आलम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्रात्, जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रात्, माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रात्, माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्रात्, शाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्रात्, राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्रात्, भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्याम्, क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्रात्, वैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्, कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्, प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्, साञ्जीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः, प्राश्नीपुत्र आसुरायणात् । आसुरायण आसुरेः, आसुरिर्याज्ञवल्क्यात्, याज्ञवल्क्य उद्दालकात्, उद्दालकोऽरुणात्, अरुण उपवेशेः, उपवेशिः कुश्रेः, कुश्रिर्वाजश्रवसः, वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगात्, जिह्वावान्बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणात्, असितो वार्षगणो हरितात्कश्यपात्, हरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपात्, शिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः । कश्यपो नैध्रुविर्वाचः, वागम्भिण्याः, अम्भिण्यादित्यात् । आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते । समान-

मा सांजीवीपुत्रात्. सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेः. माण्डूकायनिर्माण्डव्यात्,
माण्डव्यः कौत्सात्, कौत्सो माहित्थेः, माहित्थिर्वामकक्षायणात्, वामकक्षायण
शाण्डिल्यात्. शाण्डिल्यो वात्स्यात्. वात्स्यः कुश्रेः. कुश्रिर्यज्ञवचसो राज-
स्तम्बायनात्. यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्. तुरः कावषेयः प्रजाप-
तेः. प्रजापतिर्ब्रह्मणः. ब्रह्म स्वयंभु। ब्रह्मणे नमः॥ ॐ शान्तिः ३॥

उपनिषदन्तर्गतानि सुभाषितानि ।

१ समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति ।

२ सत्यमेव जयति नानृतम् ।

३ नायमात्मा बलहीनेन लभ्य ।

४ क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ ।

५ यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि ।

६ अन्नेनेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ।

७ असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् ।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदु ।'

८ रसो वै स । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति ।

९ युवा स्यात्साधुयुवाध्यायक । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठ ।

१० अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतम ।

११ यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ।

१२ न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ।

१३ अथ खलु क्रतुमय पुरुष । यथा क्रतुरस्मिल्लोके पुरुषो भवति
तथेत प्रेत्य भवति ।

१४ पुरुषो वाव यज्ञ । अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसासत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणा ।

१५ तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् । अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां रमणीयां योनिमापद्येरन् ।

१६ आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापतीति ।

१७ यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु ।

१८ तस्माद्यद्यपि बहुविदिव विसो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहु ।

अथ यद्यल्पाविविच्चवान्भवति तस्मा एवोत शुश्रुपन्ते ।

१९ तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्ति ।

२० बलं वाव विज्ञानाद् भूय ।

२१ यदा वै करोति, अथ निस्तिष्ठति ।

२३ अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ।

२४ न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ।

२५ आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः । सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ।

२६ असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्मामृतं गमय ।

२७ द्वितीयाद्वै भयं भवति ।

२८ तदेतत्प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा ।

२९ अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति, न स वेद, यथा पशुरेवं स देवानाम् ।

३० तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः ।

३१ यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् ।

३२ कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव ।

३३ अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन ।

३४ आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।

३५ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।

३६ सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ।

३७ अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु

३८ पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् ।

३९ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपण यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ।

४० एष ह्येव परम आनन्द । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ।

४१ यथाकारी यथाचारी तथा भवति । साधुकारी साधुर्भवति । पापकारी पापो भवति । पुण्य पुण्येन कर्मणा भवति पाप पापेन

४२ अथो खल्वाहु काममय एवाय पुरुष इति । स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति । यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यत्कर्म कुरुते तदभिसपद्यते ।

४३ मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।

४४ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत ब्राह्मण ।
नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापन हि तत् ।

४५ तमेवैक जानथ आत्मान । अन्या वाचो विमुञ्चथ ।

४६ पूर्वे विद्वास प्रजा न कामयन्ते । किं प्रजया करिष्याम ? ।

४७ तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ।

४८ येनेद सर्वं विजानाति त केन विजानीयात् ।

४९ एतद्वै परम तपो यद्व्याहितस्तप्यते ।

५० वाच धेनुमुपासीत ।

५१ हिरण्मयेण पात्रेण सत्यस्यापिहित मुखम् ।

५२ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समा ।

५३ यस्यामत तस्य मत, मत यस्य न वेद स ।

५४ वैश्वानर प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।

५५ न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्य ।

५६ अतिदीर्घे जीविते को रमेत ।

५७ अपि सर्व जीवितमल्पमेव ।

५८ श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेत तो सपरीत्य विविनक्ति धीर ।

५९ दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

६० न साम्पराय प्रतिभाति बालम् ।

६१ नैषा तर्केण मतिरापनेया ।

६२ नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ।

६३ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः ।

६४ क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया । दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ।

६५ पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः । तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।

६६ स एवाद्य स उ श्वः ।

६७ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥

६८ तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः ।
तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ।

६९ भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥

७० तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

७१ नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

७२ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको।
न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति।

७३ नमः परम ऋषिभ्यः । नमः परमऋषिभ्यः ।

उपनिषत्पाठावलि-टिप्पणी ।

ईशावास्यमिदं सर्वम् (ईश०)

त्यक्तेन भुंजीथाः—ત્યાગ પૂર્વક ભોગ ભોગવ.

अंतस्त्यागी बहिःसंगी लोके विचर राघव ।

मा गृधः कस्य स्विद्धनम्—(१) કોઈના પણ ધનની ઇચ્છા નહિં રાખ.

(૨) તૃષ્ણા નહિં રાખ, કારણ કે ધન કોનું છે ?

शतं समाः 'पुरुषो वाव यज्ञः' ઇ. જુઓ.છાન્દોગ્ય અ. ૩.

असुर्याः—આસુરી. असूर्याः એવો પણ પાઠ છે. તેનો અર્થ 'अंधेन तमसा-वृताः' ની સાથે સરખાવો.

तद्दूरे तद्वन्तिके. गीता—'दूरस्थं चान्तिके च तत्'

यस्तु सर्वाणि भूतानि इ. सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ गीतासु.

याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् સર્વ પદાર્થોની બરોબર વ્યવસ્થા ઇશ્વરે કરીછે. વેદમાં ગૃત્સમદ ઋષિ એમ જ કહે છે -विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवाः આખું વિશ્વ મંગલમય છે કારણ કે દેવો રક્ષણ કરી રહ્યા છે.

अविद्या—અભ્યુદયનું સાધન.

विद्या—નિઃશ્રેયસનુ સાધન.

अविद्या નો અર્થ અજ્ઞાન નહિં પણ મુંડકોપનિષદમાની अपरा विद्या.
हिरण्मय पात्र વિરુદ્ધ सत्य. એટલે પ્રેયસ્ અને શ્રેયસ્ (કઠ જુઓ.)
अग्ने नय 'सुपथा'—સાધ્ય પવિત્ર હોય તો સાધન ગમે તેવું ચાલે એવો ખ્યાલ ઋષિને પસંદ નથી. આ મંત્ર અગસ્ત્ય ઋષિનો છે. ऋग्वेद मं.१ सू. १८९ मंत्र १.

યજુર્વેદ સંહિતાનો છેલ્લો અધ્યાય તે ઇશોપનિષદ્. બીજાં ઉપનિષદો બ્રાહ્મણોમાંના છે, આ એકનું સંહિતોપનિષદ્ છે તેથી વધારે મહત્વનું ગણાય છે.

किमेतद्यक्षमिति (केन०)

ततो हैव विदांचकार । સરખાવો प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञाताय प्रेष्ठः(कठ)

कठवल्ली १.

दक्षिणासु नीयमानासु. सति सप्तमी

वैश्वानर. प्रविशति इ. 'शान्ति' અને 'उदक' પદો એવડો અર્થ સૂચવે છે

त्रिभिरेत्य सन्धि—કાયા વાચા અને મનની એકતા રાખીને

नायमस्तीति चैके । સરખાવો—उतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् (ऋग्वेद)

वराणां वर—વરોમાંનો (ત્રીજો) વર એટલો જ અર્થ નથી વરોનો વર પરમવર એવો પણ ભાવ છે

जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वम्—મૃત્યુની સત્તા નીચેનું જીવન નચિકેતાનું ઇચ્છતો નથી

यस्मिन्निद इ यस्मिन् महति सांपराये यदिद विचिकित्सन्ति तद् ब्रूहि જે પરલોક સંબંધી જ્ઞાનવિષે આની ચર્ચા થાય છે તે જ્ઞાન કહો

नान्य तस्मान्नचिकेता वृणीते—ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે કે આ શ્રુતિનું પોતાનું વાક્ય છે 'श्रुतेर्वचनमिदम्' પણ એમ લેવાની જરૂર જ છે એવું નથી આખુંય આખ્યાનમાં આવું—પોતાનું નામ દઈને—બોલી શકે છે 'નચિકેતાને બીજું કશું જોતું નથી' એમ નચિકેતા પોતે પણ કહી શકે જેમ ભાષ્યકાર કહે છે તેમ લેવામાં પણ વાંધો નથી

कठवल्ली २

श्रेयस् प्रेयस्—दैवासुरसंपद्विभाग (गीता)

प्रियान् प्रियरूपांश्च कामान्—'કામ' એ તો માણસને સ્વભાવત જ 'પ્રિય' હોય છે અને કોઈને ન હોય તો એને પ્રિય એવું સૌન્દર્યાદિનું રૂપ ધારણ કરી શકે છે તેથી प्रियरूप છે

न सांपराय प्रतिभाति 'बालम्'—આનું લક્ષણ શ્રુતિ પોતે જ આપે છે—प्रमाद्यन्त वित्तमोहेन मूढम् ।

आश्चर्यो वक्ता इ સરખાવો ગીતા—आश्चर्यवत्पश्यति इ.

अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अनन्य એટલે સાધારણ માણસોના જેવો જ એવા માણસનું કહેલું મન આવતું નથી प्रोक्ता अन्येनैव सुज्ञा नाय प्रेष्ठ બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરુ તે જુદો જ (અન્ય) છે અહિ ગતિને બદલે 'अगति' એવું પણ પદ પાડી શકાય છે તેનો ઉપયોગ કરી ટીકાકારો આના ઘણા અર્થ કરી શક્યા છે

सत्यधृतिः—નચિકેતસે પોતાનો 'સત્ય' આગ્રહ છોડ્યો નહીં તેને ઉદ્દેશીને આ વિશેષણ છે. તેથી એ હાલના પ્રચલિત 'સત્યાગ્રહી' નો પર્યાય છે.

कठवल्ली ३.

तद्विष्णोः परमं पदम् આ શબ્દો સાક્ષાત્ ઋગ્વેદમાંનું અવતરણ છે. **तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः** જ્ઞાનિઓ (सूरयः) વિષ્ણુનું તે પરમ પદ હમેશ (सदा) જુએ છે. ગીતામાં પણ **तद्धाम परमं 'मम'** એવા શબ્દો દેખાય છે. તેના ભાષ્યમાં શંકરાચાર્ય **तद्धाम 'पदं' परमं मम 'विष्णोः'** આવું સૂચક કહી ગયા છે. ઋગ્વેદથી ગીતા સુધીના જ્ઞાનની અખંડ પરંપરા આવા વચનો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

प्राप्य वरान्निबोधत—(वरान्) જ્ઞાનિઓને મેળવીને સમજી લેઓ. 'મેળવવાના વરો જાણી લેવો' આવો અર્થ તિલક મહારાજ કરે છે.

दुर्गं पथस्तत् '**दुर्गं पन्थानं तम्**' એમ ભાષ્યકારે ભાષ્યમાં લૌકિક ભાષામાં ફેરવી લીધું છે. પણ '**पथस्**' એ જુનો વૈદિક શબ્દ છે. નપુંસક '**पथस्**' જેવા "**आतस्थु कवयो महस्पथः**" (**ऋग्वेद**). આ વાક્ય "**पथस्**" શબ્દને માટે તેમ જ એકંદર ભાષાસામ્ય અને વિચારસામ્ય માટે જોવા લાયક છે. અમારો રસ્તા "**सुग**" કર એવી પ્રાર્થના **ऋग्वेदमां** ઘણી વાર આવે છે. "**सुग**" વિરુદ્ધ "**दुर्ग**".

क्षुरस्य धारा "**असिधाराव्रत**"-**भर्तृहरि.**

कठवल्ली ४.

तदेतदिति मन्यन्ते-જ્ઞાનિઓ 'તે આ' એવું પરમ સુખને વિષે માને છે. સાક્ષાત્ આપ આગળ જોઈ શકે છે.

न तत्र सूर्यो भाति સરખાવો, (**गीता**) **न तद्भासते (सूर्यो) न शशांको न पावकः ।**

मुंडक (१)

ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठां-अध्यात्मविद्याविद्यानाम्-(गीतासु).

ज्येष्ठपुत्राय-અન્યત્ર (છાન્દોગ્યમાં) **ज्येष्ठपुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्याय वा अन्तेवासिने ।** જ્યેષ્ઠ પુત્રને અથવા યોગ્ય શિષ્યને જ વિદ્યા કહેવી એવું વાક્ય આવે છે.

शौनको ह वै महाशाल શૌનક એ એક મહાન્ મહાલય (शाला) પ્રવર્તક આચાર્ય હતા

ऋग्वेदादिने **अपरा विद्या** કહી છે તેમ જ ગીતામાં **त्रैगुण्यविषया वेदा** એવા ઉદ્ગારો છે તેથી ઉપનિષદો (અને ગીતા) એ ઋગ્વેદની સામે બંડ હતું અથવા ઋગ્વેદ વિષેની પૂજ્ય બુદ્ધિ જે વખતે ઓછી થઈ હતી તે વખતે લખાએલા હતા ઇત્યાદિ અનુમાનો ઐતિહાસિકો કાઢે છે પણ એવી જાતની નિંદા તો વેદમાં જ મળે છે **ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदु यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति ।** ઋગ્વેદ એના એક અક્ષર ઉપર આધાર રાખે છે જે સર્વ દેવોનું અધિષ્ઠાન છે એ એક અક્ષરને નથી જાણતા તે ઋગ્વેદને લઈને શું કરશે ? એ જ અક્ષરનું જ્ઞાન તે **परा विद्या** એમ અહિં પણ કહ્યું જ એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે

मुडक (२)

इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति-
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति (गीता)
‘ **उपवसन्ति अरण्ये** જંગલમાં રહીને ભિક્ષા ઉપર નિર્વાહ કરનારાઓને ઘણા **उपवास** ’ થતા હશે !
नास्त्यकृतः कृतेन इति विचार्य निर्वेदमायात् ।

मुडक (३)

वितताश्च वेदा વેદ બધાને માટે ખુલ્લા જ અર્થ **गूढ** હોવાથી ઢંકાએલા છે (**छदस्**—ઢંકાએલા) એ જુદું **प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ।** ઋષિની સર્વ જીંદગીનું સાર આમાં આવી ગયું **प्राणायाम** કરવાને માટે પ્રાણાપાન જોઈએ યજ્ઞને માટે (આહાર શુદ્ધિને માટે) **व्रीहियव** જોઈએ અને **तप** આદિ પણ હોય પછી વધારે શું જોઈએ ?

मुडक (४)

ज्योतिषां ज्योतिः (गीता) ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः ॥ આ શબ્દો મૂળ ઋગ્વેદના છે **कुत्स** ઋષિ ઉષા દેવીને ઉદ્દેશીને કહે છે —**इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागात् ।** આ ઉપરથી વૈદિક ઉપાસનાની કલ્પના આવી શકશે

मुंडक (५).

ब्रह्मचर्येण नित्यं- नित्यं શબ્દ ‘ સત્ય ’ વગેરે બધાની સાથે લેવો જોઈએ. સત્યાદિ ધર્મ નિરપવાદ પાળવા જોઈએ એ ‘ **महाव्रत** ’ છે અને એથી જ આત્મા મેળવી શકાય છે.

मुंडक (६).

तपसो वाप्यलिंगात् । तपस् ‘ **अलिंग** ’ ન હોવું જોઈએ. **अलिंग** એટલે ઉદ્દેશહીન અથવા જ્ઞાનહીન. ગીતા આને **अशास्त्र विहित** કહે છે. **लिंग** અને **शास्त्र** પર્યાય જ છે. **वेदान्त** એટલે વેદનો છેડો અથવા વેદનું મૂળ એવો અર્થ નથી. ‘ વેદનું રહસ્ય ’ એવો અર્થ છે. **अन्त** શબ્દનો રહસ્ય, એ અર્થ પ્રસિદ્ધ છે.

एकर्षि સંપ્રદાય સંસ્થાપક આચાર્ય, એવો અર્થ કરવો યોગ્ય લાગે છે. ઉપનિષદની શરૂઆતમાં ગુરુપરંપરા આપેલી છે. શૌનક ઋષિને ‘ **महाशाल** ’ એવું વિશેષણ જોડ્યું છે તેથી આવો અર્થ વધારે યોગ્ય છે. **एकर्षि** એટલે ઇશ્વર અને સૂર્ય એવા પણ અર્થ છે જ. અને તે પણ અહીં છોડવાના નથી.

शिरोव्रत=ब्रह्मचर्य. આ અર્થ અને એવા બીજા પણ કેટલાક નવીન છે. તેથી વિચારણીય છે.

तैत्तिरीय-वेदानुशासन.

प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः પ્રજાનો ધાગો તૂટવા નહિં દે. પ્રજાની જાળ તૈયાર કર એ જૂદું અને પ્રજાનો ધાગો તૂટવા નહિં દે જૂદું. એમાનો ફરક ધ્યાનમા રાખવો જોઈએ. વળી પ્રજા શબ્દના આંતરિક અર્થને માટે માંડુક્યોપનિષદ્માનું નીચેનું વાક્ય ઉપયોગી છે.–**उत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिम् ।**

भृगुवल्ली.

यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । प्रयन्ति (कर्ता), यत् (कर्म), अभिसंविशन्ति (क्रिया). प्रयन्ति (प्रथमा) ‘ शतृ ’ वर्तमान કૃદન્ત છે. (नपुंसक ब. व.)

‘ परमे व्योमन् ’ વૈદિક શબ્દો છે. હૃદયને પરમાકાશ કહે છે. व्योमन् (सप्तमी).

छान्दोग्य अ. १.

आटिकी (સાથે) ફરતી. પતિની સાથે ફરવામાં જેને શરમ નથી આવતી એવી. અર્થાત્ ન્હાની ઉમરની એવો અર્થ ટીકાકાર કરે છે. પણ પતિની સાથે ફરવા જેટલી જેને શક્તિ છે એવી અર્થાત્ મ્હોટી, એવો શું કામ અર્થ ન કરવો? પણ શરમનો અહિં સવાલ જ નથી. દુષ્કાળના વખતનું વર્ણન છે એટલું ધ્યાનમાં હોવું જોઇએ.

उच्छिष्टं मे पीतं स्यादिति होवाच. આપદ્ધર્મની મર્યાદા સાચવની જોઇએ. એઠું અન્ન ખાધુ એટલે એઠું પાણી પીવામા શું હરકત એમ સ્વૈરાચારી તર્ક ન કરવો જોઇએ. જે મર્યાદા પાળી શકે તેને જ છુટ લેવાનો પણ અધિકાર હોય.

छान्दोग्य अ. २.

अत्यंतमात्मानं इ. આમરણ—નૈષ્ઠિક—બ્રહ્મચારી.

छान्दोग्य ३ः सर्वं खल्विदं ब्रह्म इ. खंड १४.

तज्जलान् तज्ज+तल्ल+तदन જેમાંથી ઉત્પન્ન થએલું, તેમા લીન થનારૂં (અન્) જગત.

ग्रीहेर्वा यवाद्वा ઇ. એક પછી એક વધારે વધારે સૂક્ષ્મ વસ્તુનાં નામ લીધાં છે. **पृथिव्याः** ઇ. વધારે વધારે વિશાલ પદાર્થો છે.

छान्दोग्य अ. ३ खंड १६

वसु શબ્દની વ્યુત્પત્તિ '**एते हीदं सर्वं वासयन्ति**' એવી બતાવીને **वसु** નો અર્થ **प्राण** કેવી રીતે થાય છે તે બતાવ્યું છે. તેમ જ આગળ '**रुद्र**' અને '**आदित्य**' નું સમજવું.

माहं......यज्ञः હું યજ્ઞરૂપ છું તેથી મારો લોપ તે યજ્ઞનો લોપ.

माध्यंदिनं सवनं બપોરની પૂજા.

षोडशं वर्षशतं સો ઉપરાન્ત સોળ. **वर्षशत** એ આયુષ્યની મર્યાદા. તે ઉપરાન્ત 'સોળ વર્ષ'

छान्दोग्ये अ ५ जानश्रुति

जानश्रुति લોકવિખ્યાત

समन्दिवा સૂર્યપ્રકાશ જેવું અથવા સ્વર્ગલોક સુધી

कम्बर एनम्=क उ अरे एनम्

कृताय विजिताय । कृत+अय+विजित चतुर्थी कृतयुग નો પાસો ચાર આંકડાનો જેણે જીત્યો છે તે कृतायविजित

अधरेया सयन्ति । अधरे अया सयन्ति એના માણસને નીચેના પણ પાસાઓ એટલે ત્રેતા (ત્રણ અંકવાળો) દ્વાપર (બે અંકવાળો) અને કલિ (એક અંકવાળો) જીત્યાનું ફળ મળતું આ એક રમતનો ઉલ્લેખ છે. ચાર આંકડા વાળો પાસો જેણે જીત્યો તેને નીચેના ત્રણ મળતા ત્રણ આંકડા વાળો પાસો જેણે જીત્યો તેને નીચેના બે ઇત્યાદિ એમ જ રૈક્વ ઋષિને પ્રજાનું સર્વ પુણ્ય મળે છે અથવા,

कृताय विजिताय એટલે कृताय अयाय विजिताय એવી सति सप्तमी ની માફક सते चतुर्थी સમજવી कृत (પાસો) જીત્યો હોય તો, એવો અર્થ

यस्तद्वेद यत्स वेद स (તે રૈક્વ) यत् (જે) वेद (જાણે છે) तद् (તે જ્ઞાન) य (જે પુરુષ) वेद (જાણે છે)

यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा બ્રાહ્મણો ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં—જંગલોમાં—રહે છે મનુષ્યની સૃષ્ટિમાં—શહેરો વિગેરેમાં—નથી રહેતા

पामानं कषमाणं ઋષિના બાહ્ય સ્વરૂપ પરે વધારેમાં વધારે ખરાબ કલ્પના કરી કે

त्व नु भगव સારથિ એના અસ્વચ્છ માણસને જોઈને त्व થી વાત કરે છે પણ એટલામાં જ એને શંકા આવી તેથી 'भगव' કરીને સંબોધે છે

शूद्र ! રૈક્વ ઋષિની अनादर वृत्ति (छां अ ३ ख. १४ જુઓ) સ્પષ્ટ થાય છે વળી રાજાની શ્રદ્ધાની પરીક્ષા કરવાનો પણ હેતુ છે. પૈસા વગેરે આપીને વિદ્યા મેળવવાનો પ્રયાસ કરનારને 'शूद्र' એ વિશેષણ યોગ્ય જ છે

छान्दोग्य अ ४ सत्यकाम

वह्वहं चरन्ती परिचारिणी શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય આનો અર્થ એવો લખે છે કે—યૌવનાવસ્થામાં અતિથિ વગેરેની સેવામાં મશગુલ રહેતી તેથી તારું ગોત્ર જાણવા તરફ મારું ધ્યાન ન ગયું કેટલાક આ શબ્દો ઉપરથી

जाबाला વેશ્યા હોવાનું અનુમાન કરે છે. તેમ હોય તો પણ જે તત્ત્વ કહેવાનું છે તેમાં વાંધો આવતો નથી. ઊલટું अधिकस्याधिक फल જેવું થાય છે. नेतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति બ્રાહ્મણ્યની પરીક્ષા સત્ય ઉપરથી કરી છે.

आचार्याद्धैव विद्या विदिता ४ સરખાવો. ततो हैव विदाञ्चकार (केन) गुरुमेवाभिगच्छेत् (मुंडक) प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय (कठ)

छान्दोग्य अ ४ उपकोसल०

अथोऽन्योऽप्येव प्रवासाञ्चक्रे ગુરુનો વૃત્તાન્ત. ઉપકોસલ સહુથી વધારે હોંશિયાર હતો. તેથી એને ન રજા આપી. અને પોતે ગુરુપત્નીને જવાબ આપ્યા વગર ચાલ્યા ગયા. એમાં પણ હેતુ તો ગાઢ જ્ઞાન પામેથી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવીને તે ઉપદેશમંત્ર આપવાનો ઉદ્દેશ હતો. પણ ઉપદેશ તે ન સમજી શક્યો. सह व्याधिनानशितुं दध्रे ઉપકોસને સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો.

छान्दोग्य अ ५ प्राणसंवाद

यस्मिन् उत्क्रान्ते । सति सत्तमी. शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत । ઋષિની પાપની કલ્પનામાં નમ્રતાઇ. શારીરિક અશુભતા પણ આવતી દેખાય છે. नायमात्मा बलहीनेन लभ्य । बलं वाव विज्ञानाद् भूय ४ વાક્યો ઉપરથી ઋષિના બલ મનવાન તત્ત્વજ્ઞાનની કલ્પના આવે છે.

बाला अमनस मानसશાસ્ત્રનો મુ । છે

प्राण શબ્દનો અર્થ સર્વ ઇન્દ્રિયો થાય છે. તેમ चक्षुस् કે श्रोत्र ૪ શબ્દોનો અર્થ સર્વ ઇન્દ્રિય થતો નથી એવું માનવું બતાવે છે. प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवन्ति

छान्दोग्य अ ५ खंड ११

महाशाला महाश्रोत्रिया ૪ ભગવાન શ્રુતિમયન મનનાય નવનીત આચાર્યો પાસે બ્રહ્મ વિચાર છે.

न मे स्तेनो जनपदे આદર્શ રાજ્યનો નમુનો છે

न स्तेन કારણ કે **न कदर्य** શ્રીમાન લોકો કૃપણ થાય છે ત્યારે ગરીબો ચોર થાય છે

नाविद्वान्--શિક્ષણનો પ્રચાર બતાવે છે **न स्वैरी स्वैरिणी कुत** દુરાચરણની જવાબદારી મુખ્યત પુરુષોની છે, સ્ત્રિયોની નથી

ते ह समित्पाणय એવા બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યો, પણ (અથવા તેથી જ) એવા નમ્ર થઈને ગુરૂ પાસે જાય છે તેનુ સુંદર ચિત્ર છે **नम्रत्वेनोपसमन्त.** ।

तान्हानुपनीयेव શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોની મર્યાદા રાખવી, રાજા કર્તવ્ય સમજે છે તેથી **उपनयन** કર્યા વગર વિદ્યા કહે છે

छान्दोग्य ६ खण्ड १

सह द्वादशवर्ष । ૧૨ વરસ સુધી રાહ જોઈ કે **सत्यकाम** ની માફક પોતાની મેળે જ છોકરો વિદ્યા ગ્રહણની ઇચ્છા બતાવશે છેવટે બાર વર્ષ થયા બાદ પિતાથી ન રહેવાયુ શિક્ષણશાસ્ત્રનો મુદ્દો

अस्मत्कुलीन કુલાભિમાન જાગૃત કરીને વિદ્યાપ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે

ब्रह्मबन्धु વેદાધ્યયન વગરનો બ્રાહ્મણ તે બ્રાહ્મણ નથી પણ બ્રાહ્મણનો 'ભાઈ' (કે પુત્ર' છે.) તેનો ભાઈ (અથવા બાપ) બ્રાહ્મણ છે તેથી તે બ્રાહ્મણ કહેવાય વસ્તુત **यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृग । यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥ मनु**

ब्रह्मबन्धु શબ્દથી જાત્યાભિમાન જાગૃત કર્યો છે

महामना अनूचानमानी स्तब्ध । યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા પાસ કરીને આવેલા તરૂણ (વીસ પચીસ વર્ષ પહેલાના) આવા જ હતા, કહેવાય છે વિદ્યાથી વિનય આવવા જોઈએ તેથી શિક્ષણને માટે જૂનો શબ્દ '**विनय**' હતો

न वै नून भगवन्तस्त एतदवेदिषु ભગવાન ગુરુને જ આ જ્ઞાન ન હોવુ જોઈએ કારણ કે આ જો તેઓ જાણતા હોત તો **कथं मे नावक्ष्यन्** મને કેમ ન કહેત? ગુરૂ ઉપરની શિષ્યની નિષ્ઠા દેખાઈ આવે છે કારણ કે ગુરૂ તો "**यदि विज्ञास्याम सर्वं ह वो वक्ष्याम**" (प्रश्नोपनिषद्) "**सर्वं**" કહી દઈને ખાલી થનારા હતા ભાષ્યકાર શંકરાચાર્ય લખે છે –

अवाच्यमपि गुरोर्न्यग्भावमवादीत्पुनर्गुरुकुलं प्रति प्रेषणभयात् ગુરૂનો દોષ

ન કહેવો જોઇએ. છતાં ફરી ગુરૂકુળમાં મોકલશે એવી બીકથી, કહે છે. **शंकराचार्य** ના વખતમાં 'ધર્મની ગ્લાનિ' થઇ જ હતી. તેમના વખતનાં ગુરૂકુળોની કલ્પના ઉપરના જેવા ભાષ્ય ઉપરથી થાય છે. નહિં તો આ શિવાય જૂદી કલ્પના કરી શકાત.

छान्दोग्य अ. ६ खण्ड ५-७.

षोडशकलः पुरुषः । पंचदशाहानि माशीः ।

માણસની ૧૬ કળા કલ્પી છે. ચંદ્રની કળા ઉપરથી એ કલ્પના કરી છે. પણ અહિં એવો મત પ્રકટ કર્યો છે કે સામાન્યતઃ ખાધા વગર માણસ વધારેમા વધારે ૧૫ દિવસ રહી શકે. તેથી ૧૫ દિવસનો ઉપવાસ કહ્યો. જ્ઞાન કરાવવાને માટે આવો ઉગ્ર પ્રયોગ છોકરા ઉપર કરવાને બાપ તૈયાર થાય છે.

तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति । પ્રકરણ પૂરું કર્યાં પછી અંત્ય શબ્દોની પુનરાવૃત્તિ કરવાની ઉપનિષદોની પદ્ધતિ છે. પણ અહિં આ પુનરાવૃત્તિમાંથી જૂદો પણ ભાવ નીકળે છે. પ્રાયોગિક જ્ઞાન એ જ સાચું જ્ઞાન છે. એવું જ્ઞાન થયા પછી શંકા રહેતી જ નથી.

छान्दोग्य अ. ६ खण्ड ८-१६.

सति संपद्य 'સત્' માં-ઇશ્વરતત્વમાં ભળી જઇને, સુષુપ્તાવસ્થામાં આત્મા બ્રહ્મમાં ભળે છે, એવી ઉપનિષદ્‌ની ઉપપત્તિ છે.

समुद्रात्समुद्रमेव નદીઓ સમુદ્રમાંથી આવે છે (સમુદ્રનું જ પાણી મેઘ દ્વારા ભૂમિ પર પડે છે) અને સમુદ્રમા જ જાય છે.

पेपीयमानः અક્ષરશઃ ફરી ફરી પીવાતો. પણ અહિં પીતો.

जीवापेतं वाव किल 'इदं' म्रियते, न 'जीवः' જીવે છોડેલું 'આ' શરીર મરે છે જીવ તો અમર જ છે.

श्रद्धत्स्व તર્ક જ્યાં શમી જાય છે ત્યાં શ્રદ્ધાનો પ્રાંત શરૂ થાય છે.

अन्ताद्याचाम આ વાક્ય બે વાર આવ્યુ છે. પહેલી વાર **अंत** એટલે ઉપરનો ભાગ. અને બીજા **अंत** શબ્દનો અર્થ છેલ્લો ભાગ.

पंडितो मेधावी आचार्यवान्पुरुषो वेद. આ ઉપરથી શિષ્યની તર્કશક્તિ ઉપરાંત ગુરૂની આવશ્યકતા બતાવી છે.

वाङ्मनसि संपद्यते, मनः प्राणे, प्राणः परस्यां देवतायाम् । આ મૃત્યુનો આધ્યાત્મિક અર્થ છે.

सत्येनात्मानमंतर्धाय સત્યનું બખ્તર પહેરનાર નિર્ભય છે. એની સામે ભૌતિક તત્ત્વો પણ નિર્બળ પડી જાય છે.

छान्दोग्य अ. ७ खण्ड १-३.

तेन मोपसीद તે જણાવીને મારી પાસે આવ એટલે મને પૂછ.

ब्रह्मविद्या મુંડકોપનિષદ્માંની **सर्वविद्या प्रतिष्ठा** બ્રહ્મવિદ્યા નહીં, પણ અપરા ઋગ્વેદાદિ સમજવી.

छान्दोग्य अ. ७ खण्ड ८.

एको बलवान् आकम्पयते । बल નો અર્થ શારીરિક હોવા ઉપરાંત આધ્યાત્મિક છે.

उत्थाता भवति બલ જ ન હોય તો માણસ ઊઠીને ઉભો જ નથી થઇ શકતો. પછી ગુરુસેવાદિની તો વાત જ ક્યાં?

उपसत्ता भवति પાસે આવે છે, ગુરુને પ્રિય થાય છે.

विज्ञाता भवति બલ એ વિજ્ઞાનનું સાધન છે. અને સાધકને સાધ્ય કરતાં પણ સાધન વધારે મહત્ત્વનું હોય છે, તેથી બલ વિજ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ છે.

छान्दोग्य ८.

यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् । વિભૂતિના લોભથી બ્રહ્મવિદ્યાની ઇચ્છા દેવોને અને અસુરોને થઇ.

किमिच्छन्तावावास्तमिति શું ઇચ્છીને (બત્રીસ વર્ષ સુધી) તમે રહ્યા છો? બત્રીસ વર્ષને અંતે તો ગુરુને પૂછવાનું મન થાય છે.

यतर एतदउपनिषदः ઇ. **यतरे** જેટલા આવા ઉપનિષદવાળા થશે.

आसुरो वत! જેઓનામાં શ્રદ્ધા નથી, લોકસેવાની લાગણી નથી ત્યાગની વૃત્તિ નથી તે અસુરો છે.

असुराणां उपनिषत् । રાક્ષસોનું શાસ્ત્ર, **प्रेतस्य शरीरम्** । મરી ગએલાનું શરીર, અથવા (આ લોકોની કલ્પના પ્રમાણે) આત્મા જીવતો ન હોવાથી **प्रेतस्य शरीरम्** એટલે આ આપણું (જીવતું) શરીર. એને શણગારે છે અને તેથી ('अमुं लोकं') **स्वर्ग** મળે છે એમ માને છે. ટુંકામાં "**अयं लोकः नास्ति परः**" (કઠ) એવું આ આસુરી ઉપનિષદ્ છે.

भय આ તત્ત્વજ્ઞાનમા માણસને નિર્ભય કરવાનુ સામર્થ્ય નથી

नाहमत्र भोग्य पश्यामीति । મને આમા આનદ દેખાતો નથી-ક્ષેમ દેખાતો નથી

बृहदारण्यक अ १

ब्रह्म એટલે બ્રાહ્મણના રૂપમા પરબ્રહ્મ

स नैव व्यभवत् । તેનાથી કામ ન થઇ શક્યુ તેથી મદદને માટે સહકારી તરીકે ક્ષત્રિયાદિની ઉત્પત્તિ થએલી

गणश वૈશ્યો મધ (Guild) કરીને રહે છે

शौद्र वर्णमसृजत पूषणम् । શૂદ્ર વર્ણની આ કલ્પના અત્યારના આપણા અત્યજોની સાથેના વર્તનની સાથે કેવી મધ બેસે છે? શૂદ્ર પોષક વર્ણ' છે જે ભૂમાતા ઉપર આપણુ જીવન ચાલે છે તે પોતે શૂદ્ર છે

अबलीयान् बलीयासमाशसते धर्मेण यथा राज्ञा एवम् । જેમ રાજાના સહાય્યથી મોઇ નિર્બળ પણ પ્રબળની સામે ઊભો શકે છે તેમ ધર્મના માહાય્યથી મનહીન માણસ બળવાનને જીતવા ઇચ્છે છે **(आशसत जेतुम्)**

यतो धर्मस्ततो जय

यो वै स धर्म सत्य वै तत् । સત્ય તે જ ધર્મ છે **नास्ति सत्यात्परो धर्म**

बृहदारण्य अ ३ ब्राह्मण १

यज्ञेन ईजे યજ્ઞ કર્યા

त्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । પોતાના શિષ્યને જ કહ્યુ યાજ્ઞવલ્ક્યતી પોતાના જ્ઞાન વિષેની નિરભિમાન વૃત્તિ છે કે કોઇની રજા લીધા વગર શિષ્યને જ ગાયો લઇ જવા કહે છે

सामश्रवा શિષ્યનુ નામ સામવેદનુ અધ્યયન કરનાર

नमो वय ब्रह्मिष्ठाय कुर्म गोकामा एव वय स्म । 'વય' અધિકાર બતાવે છે

गोकामा एव' યાજ્ઞવલ્ક્યની નિરભિમાન અને નિર્ભય સ્થિતિ આ વિનોદ ઉપરથી દેખાય છે

बृहदारण्यक अ ३ ब्राह्मण ८

तौ चे मे वक्ष्यति इ મારા સવાલાનો જો યાજ્ઞવલ્ક્ય જવાબ આપે તો આવા બ્રહ્મવાદી (બ્રહ્મોદ્ય) ને તમે ન જ જીતી શકો અત્યાર સુધી સાન વિગ

તેઓ પ્રશ્ન પૂછેલા છે એમા ગાર્ગીએ પણ એક પ્રશ્ન પૂછેલો ફરી ગાર્ગી ઉભી થાય છે અને એની કલ્પના પ્રમાણે નિરુત્તર કરે એવા પ્રશ્ના પૂછે છે ગાર્ગીના પ્રશ્નોનો જવાબ યાજ્ઞવલ્ક્યે આપ્યો, છતા આગળ શાકલ્ય ઉભા થયા છે અને તેમનો તેમના અહંકારને લીધે નાશ થયો છે અહીં ગાર્ગીએ કહેલુ સાચુ નીવડયુ છે કે આના પ્રશ્નોનો જવાબ આપી શકે તે માણસ અદ્ભુત છે **काश्यो वा वैदेहो वा** કાશી અને વિદેહ દેશના ક્ષત્રિય પ્રસિદ્ધ હતા જેમ ઉપરના ફકરા ઉપરથી **कुरुपचाल** ના બ્રાહ્મણો પ્રસિદ્ધ દેખાય છે **अपरस्मे धारयस्व** બીજુ બાણ ધારણકર ગાર્ગીની વીરવૃત્તિ જોઇને કલ્પના થાય કે તે પણ **काशी** અથવા વિદેહની **उग्रपुत्री** હશે? **श्वेतेभ्य पर्वतेभ्य** હિમાલય ઉપરથી **ददतो मनुष्या प्रशसन्ति** પરમેશ્વરની સત્તા નીચે જ દાનની યજ્ઞની કે શ્રાદ્ધાદિની પ્રશસા થાય છે બાકી જેઓ ઈશ્વરનુ શાસન નથી સ્વીકારતા તેઓ યજ્ઞ દાન આદિને નથી વખોડતા? ઉપનિષદ્ની વક્તૃત્વપૂર્ણ ભાષાનો આ એક નમુનો છે

अविदित्वा जुहोति यजते ઈ સરખાવો નરસિંહ્નુ વચન 'જ્યાલગી આતમ તત્ત્વ ચીન્યો નહીં ત્યાલગી સાધના સર્વ જુઠી

कृपण અને **ब्राह्मण** । વિદ્યા અવિદ્યા, શ્રેયસ પ્રેયસ્ સમાજના બે જ વિભાગ કર્યા છે **कृपणा फलहेतव** । **ब्राह्मणस्य विजानत** ઈ ગીતાવચનોમા પણ આજ બે વિભાગો સ્વીકાર્યા છે **कृपण** કૃપાને દયાને પાત્ર કઠોપનિષદ્નો **मन्द**'। અને બ્રાહ્મણ એટલે પ્રજ્ઞ કઠોપનિષદ્નો **धीर**'

बृहदारण्यक अ ४ ब्राह्मण ३

अग्निहोत्रे પહેલા કોઇલિખિત જનકે અગ્નિહોત્ર સ્વીકાર્યું હતુ ત્યારે **अपि यत्र स्व पाणिर्न विनिर्ज्ञायते** ગાઢ અધકારનુ વર્ણન છે **आत्मैवास्य ज्योति** બહારથી શરુ કરીને અદર 'आत्मा' સુધી આવી પહોચ્યા એમ કરવાનુ કારણ ઉપાસનાની દૃષ્ટિ છે અને **अरुधती दर्शन न्याय** કહે છે અરુધતીનો ઝીણો તારો બતાવવાને માટે પહેલા મ્હોટા—સ્થૂલ—તારા બતાવે છે અને ધીમે ધીમે અરુધતી તરફ લેઈ જાય છે

बृहदारण्यक अ ४ ब्राह्मण ४

अन्तर्हृदये आकाश तस्मिन्=‘परमे व्योमन्’ वेदानुवचनेन, यज्ञेन,

दानेन तपसाऽनाशकेन આ આત્મપ્રાપ્તિના સાધનો છે. અનાશક તપસની સામે મુંડકનું **अलिंग तपस्** અને ગીતાનું **अशास्त्रविहित, घोरतपस्**।

इत्यत• पापमकरवं । इत्यतः कल्याणमकरवम् નીતિશાસ્ત્રને સતાવનારા પ્રશ્નનો નિકાલ ઇશ્વરજ્ઞાન થયા પછી માણસને મળી આવે છે.

शान्तो दान्त उपरत तितिक्षुः समाहितो भूत्वा—જ્ઞાનના અંતરંગ સાધનો.

नैनं पाप्मा तरति, सर्वं पाप्मानं तरति । આ પાપને તરે છે (જીતે છે), પાપ આને નથી તરતુ (જીતતુ).

विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्याय । જનક યાજ્ઞવલ્ક્યનો સવાદ અહીં પૂર્ણ થાય છે. જનક પોતાનું બધું યાજ્ઞવલ્ક્યને અર્પણ કરે છે. સંન્યાસની પરમાવધિ થઇ છે. શિવાજી–રામદાસનો આધુનિક દાખલો સરખાવો.

बृहदारण्यक अ ४. ब्राह्मण ५.

स्त्री प्रज्ञा—સ્ત્રીના જેવી બુદ્ધિવાળી. સાંખ્યોએ પ્રકૃતિને સ્ત્રી કલ્પી છે.

अन्यद्वृत्तम् સન્યાસ.

अन्तं करवाणि દ્રવ્યનો વિભાગ કરીને તમારા સબધનો અંત આણું.

उपकरणवतां जीवितम् લક્ષ્મીપુત્રોના જેવું જીવન.

आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।

आत्मन् નો અર્થ તાત્વિક છે. યાજ્ઞવલ્ક્યના જેવી જ દલીલ કરીને લોકો સ્વાર્થ ઘટાવે છે, અને યાજ્ઞવલ્ક્ય પરમાર્થ ઘટાવે છે એવો ફરક છે.

बृहदारण्यक अ. ५.

'दाम्यत' इ.—દેવો ભોગરત હોવાથી એમના મનમા '**द**' નો અર્થ '**दाम्यत**' એવો સુઝ્યો. તેમજ અસુરોમા દયાની ખામી હોવાથી તેઓને '**दयध्व**' એ અર્થ સુઝ્યો. મનુષ્યો લોભી–કૃપણ–હોવાથી તેમને '**दत्त**' (આપો) એવો અર્થ જણાયો. એમ એક જ '**द**' ના ત્રણ અર્થ થયા. અને એ ત્રણે સાચા જ હતા. એમ જ ઉપનિષદાદિ ગ્રથોના અર્થનું પણ જાણવું. મેઘગર્જનામાથી એવોજ ઉપદેશ મર્ત્ય સૃષ્ટિને થઇ રહ્યો છે–કોણ સાભળે છે?

ગીતાએ નરકના ત્રણ બારણા કહ્યા છે. **काम, क्रोध** અને **लोभ** (**अ.** १६). તેની સામે આ ઉપનિષદના ત્રણ સ્વર્ગના બારણા ખુલ્લા થયા છે. **काम** ની સામે **दम** (ઇંદ્રિયદમન), **क्रोध** ની સામે **दया** અને **लोभ** ની સામે **दान**. (જુઓ શાકરભાષ્ય)

ॐ तत्सत् ।

कठिनशब्दार्थ-कोश

अकृत-कर्मथी पर, मोक्ष अथवा ईश्वर
अग्र-मिलाको
अगद-गद रोग-रहित, साजु
अगा-गयो, खस्यो, चाल्यो
अग्राह्य-(बुद्धि) ग्रहण न करी शके तेवु
अग्र्य-अग्र अणी वाळु, तीक्ष्ण
अगार-बळतो कोयलो, अगारो
अच्छाय-छाया पडछाया वगरनु
अजीर्यत्-जराहित
अणिमन्-सूक्ष्म तत्त्व
अणिष्ठ-अतिशय सूक्ष्म
अणु-परम सूक्ष्म रज
अण्वी-अणु(स्त्री)
अतिजन-निर्जन,जंगल
अतिपेतु-(अति+पत्)
अतिनर्तते-ओळंगे छे
अतिशेष-शिलक, बाकी रहेलु
अत्यस्राक्षी-(अति+सृज् त्यजवु)
अदढ-नबळु
अद्धा-चोक्कस , निश्चित
अद्राक्ष्म-(दृश्)
अद्रश्य-(अदश्य)न देखी शकाय तेवु
अधराच्-दक्षिण दिशा तरफ
अधस्तात्-नीचे
अधिगम्-मेळववु
अधिज्य-ज्या दोरी चडावेल(धनुस्)
अधी(अधि+इ) शीखवु,शीखववु,जाणवु
समजाववु

अध्वन्-मार्ग
अनूच्य (अनु+अनूच्य)
अनन्तर-जेनी अंदर कांई पण नथी एवु
अनन्द-नन्द सुख वगरनु
अनवद्य-अवद्य दोष रहित
अनश्नत्-उपवासी,भूख्यो
अनादर-बेदरकार, निश्चित, निर्भय
अनाशक (शाननो)नाश न करे तेवु,पोषक
अनाहिताग्नि-'निरग्नि' अग्निनी उपासना न करनार
अनुपान-(अनु) पाछा पछी (पान) पीवानु पाणी
अनुप्रभूत-'अनुव्याप्त'--व्यापेलु,भरेलु
अनुबुबुधिरे-(अनु+बुध् , जाणवु)
अनुप्राक्षी-(अनु+प्रच्छ्)
अनुवच्-पठन करवु, अनु(गुरुना कहेवा 'प्रमाणे') वच् (बोल्वु)
अनुशास्-बोध आपवो
अनुशासन-अध्ययन पछीनो बोध
अनुसतन्-(सुधी) टकवु अथवा लंबावु
अनूचान-अधीत, शिक्षित (अनु+वच्)
अनूच्य-(अनु+वच्)
अनृत-(ऋत, क्रियात्मक सत्य) असत्य
अन्तरा-वच्चे
अन्तरिक्ष-स्वर्ग अने पृथ्वी वच्चेनो प्रदेश
अन्तिके-पासे
अन्तेवासिन्-पासे रहेनार सेवा करनार शिष्य,गुरुने प्रिय शिष्य

अन्ध–गाढ
अन्नाद–अन्न खानार भोक्ता
अन्वायत्त–'अनुगत' जोडाएलु
अन्विष्य [अनु+इष्] शोधवा योग्य
अपापविद्ध–पापथी न विंधायेलु
अपावृ–खुल्लु करवु
अपियन्ति–[या]पामे छे
अपिहित–[अपि धा] ढंकाएलु
अप्रमत्त–सावधान, खबरदार, सावचेत
अभिप्रनेता–अणगमतु मेळवनार अथवा जाणनार
अपीत–(अपि इ) लीन थयेल
अभिगम् –शरणे जवु
अभिद्रु (तरफ अथवा सामे) दोडवु
अभिध्यै विचार करवा, किंमत समजवी
अभिनद्ध–बंधाएल, ढंकाएल(अभिनह)
अभिनन्द–हरखावु
अभिनहन बंधन ' नवना पाश '
अभिप्रस्थापयन् हांकीने
अभिप्राप् पीव
अभिमन् मानवु (अभिमान पूर्वक)
अभिसंधा–वचन प्रतिज्ञा
अभिसमेत एकठु थएल
अभिसंभविता मेळवनार
अभिहन् घा करवा
अभीप्सिन् इच्छावाळा
अभ्याख्यात–आरोपित मर्यादित
अभ्यात्त अभियाम, चारे तरफथी व्यापेल
अभ्यादान (अभि–आ धा) मळेल
अभ्युन (अभि वद) कहेल (निश्चयपूर्वक)
अभ्युद्याद–(अभि+वद्)
अमनस्क–जेनु मन पोताना ताबामा नथी एवो
अमात्र–मात्रा–माप–वगरनु
अय–पासो
अर–आर
अर्च–पूजवु, सेवा करवी
अर्चिमत् ' दीप्तिमत्'–प्रकाशमय+ अर्च्छ=ऋच्छ=गच्छ
अर्थ वस्तुमात्र, पदार्थ
अर्ह पूजा
अलिंग ' अशास्त्रविहित —लिंग–शास्त्रहीन निरुद्देश, निरर्थक, ज्ञानहीन
अलूक्ष (अरूक्ष) रसिक, मर्मज्ञ
अलोटपन्त–(न विच्छेद कुर्वन्त) लुप् कापवु छेदवु
अल्पमेधस्–मंद बुद्धिवाळा
अवधाय–(अवधा) लागीन
अवमृश्य–स्पर्श करीने
अवर इच्छु, नाच
अवरुध् बांधवु
अवसादयन् 'भनयन् देह'—
अवाकी अवाक्–वाचा रहित
अवधा–(अव+धा) लागवु
अवात्सी (वस)
अविचिकित्स संशय रहित
अविनिवृत्त–भूख वगरनु
अविद्या (१) अज्ञान, (२) धर्म
अव्यय विनाश रहित
अशब्द अवाज वगरनु
अशनाया भूख
अश्नुते व्यापेल (अश)
असंग–अंग (?)

अश्नुवे–(अश्) मेळववु
अश्वतरी–घोडी, खच्चर
असंविदानौ–'संविद अकुर्वाणौ'–(एक बीजानी साथे) भाषण पण न करता
असमेद–(न पुष्ट्यु) धारण, टक्यु
असित–(सि, बांधवु) न बंधाएलो, स्वतंत्र
असुर्य–आसुरी
असूर्य–सूर्य वगरनु, अंधकारमय
असनाविर–स्नायु वगरनु
असनेह–चीकणाश वगरनु
अहश्रेयस 'हु श्रेष्ठ' एवो (चर्चानो) विषय

आक्रम्–जवु, चालवु
आचामति–(आ+चम्), पीवु
आनायते–(आ+जन्)
आन्वीक्षिकी–उपास्तिनी पत्नीनु नाम अथवा 'साथे फरती' साथे फरी शके एवी
आतुर–उत्कंठित
आददीय–(आ+दा)
आदेश–आज्ञा
आप –(अप् ने व)
आपनेया–मेळववा लायक
आप्तकाम–जेनी इच्छा तृप्त थई छे एवो निष्काम
आप्ति–पूर्णता
आप्नोति–मेळवे छे
आमन्–उद्देशीने कहेवु
आमलक–आमळा
आयतन–आधार, घर
आयम्–खचवु, ताणवु
आयात्–गच्छेत् (आ+या)
आयुक्त–नीमेलो
आर्त्विज्य– ' ऋत्विज् ' नु कर्म
आवसथ–रहेठाण, निवास
आविवेश–(आ+विश्)
आविस्–प्रगट, खुल्लु, प्रकाशमय
आवृत–ढकाएलु
आशास्ते–कहे छे
आस्ते–(आस्) रहे छे, बेसे छे
आहु –(ब्रू)
आहृ–लाववु, अर्पण करवु

इभ्य–मावत
इयष्टा–ईश
इष्टापूर्त (इष्ट–पूर्त) इष्ट=यज्ञ यागादि, पूर्त=लोकर सवाना कामो

इन्वे–(यत्)
ईड्य–पूज्य
ईशान–स्वामी
ईशावास्य–(ईश+आवास्य) ईश्वरने रहेवा लायक (घर जेवु)अथवा ईश्वरने पहेरवा लायक (वस्त्रजेवु) अथवा (ईशा+वास्य बे जुदापदो) ईश्वर वडे ढकावा लायक
ईशिष्यसि–तु राज्य करीश

उग्रपुत्र–क्षत्रिय
उत्क्राम–(उत्+क्रम) देहमाथी बहार जवु
उच्छिष्ट–एठु
उज्ज्य–ज्या दोरी वगरनु (धनुस्)
उदक्–उत्तर दिशा तरफ
उदज–(उत्+अज्) हाकवु, लेई जवु
उदपान–(१) पीवानु पाणी (२) कूवो

उदशराव–पाणीवाळी कथरोट
उपकरणवत्–सामग्रीवाळु, सपन्न, समृद्ध
उपतप्–पीडवु, तपावबु (ताव विगेरे)
उपतापी–बीमार,
उपनिश्रयति–आशरो ले छे
उपनिषद्–रहस्य
उपनिहित–पासे पडेल
उपनेष्ये–(उप+नी) उपनयन करीश
उपप्रेयाय–पासे आव्यो
उपरम्–बंद पडवु, पुरु करवु, शात थवु
उपरोत्स्यी –(उप+रुध्) आग्रह करवो
उपसन्न –विधिपूर्वक शरणे गएलो.
उपसमाधाय–(उप+सम्+आ+धा) सळगाववा माटे गोठवी
उपससार–(उप+सृ) पासे शरणे गयो
उपाकृ–आरभ करवो
उपास–उपासना, भक्ति
उपेत्य–उपेया,उपैति(उप+इ.) शरणे जवु
उपोदरगा (उप+उत्+रगा)हुमलो करवो
उभय–बन्ने
उवास–(वस्)
उशत्–(वश्) ' कामयमान '=स काम, भक्तिमान्

ऊर्णनाभि–करोळीओ
ऊर्ध्व–उंच, उपर

ऋच्–ऋग्वेद अथवा ऋग्वेदमानो मत्र
ऋते–वगर, विना

एकर्षि–(१)सूर्य,(२)ईश्वर(३)सप्रदाय प्रवर्तक आचार्य एकायन नीतिशास्त्र
एज्–कापवु, हिल्चाल करवी
एधि–भव
एनस्–पाप
एमि–एयाय (इ)
एषणा–इच्छा
एतदात्म्य–आ ज रूपवाळु
ऐक्षन्त–(ईक्ष्)

ओत (आ+वे) वणाएलु, ताणानी माफक
ओषधि–वनस्पति विगेरे

औपनिषद–उपनिषद्मा कहेल ज्ञान

कदर्य–कृपण
कनीयस्–न्हानु, ओछु
कर्मिन्–(सकाम) कर्मयोगी
कल्प–धार्मिक विधि कहेनार वेदनु अग
कला–अश
कष्–ग्वणवु
काम–मूत्र, यथेष्ट, गमे तेटलु
कामभाज्–इच्छा मुजब भोगवनार
कामयते–इच्छे छे
कार्ष्णायस–पोलादनु
कीट–कीडो
कुमार–बाळक
कुलीन–कुळमानो
कुल्माष–अडद (मगार)
कुशल–आरोग्य, कल्याण
कृत–(१) कर्म (२) करेलु
कृतात्मन्–जेणे आत्माने (ताबे) कर्यो छे एवो
कृताय–कृतयुगनो ४ आकडावाळो पासो

कृतार्थ–'कृत्यकृत्य'
कोल–चोर
कोश–आवरण, आच्छादन, देह
क्रतु–(१) यज्ञ (२) संकल्प
क्रतुमय–(शुभाशुभ) संकल्पथी भरेलु
कुधरस्थ–(कु+अधर्+स्थ) नीच पृथ्वी लोकमा रहेनारो
क्षत्तृ–(१) सारथि (२) द्वारपाळ
क्षत्र–(१) क्षत्रिय (२) पराक्रम
क्षीणलोका –(स्वर्गादि) लोकमाथी च्युत थएला
क्षीयन्ते–क्षय पामे छे
क्षुर–अस्त्रो

ख–(१) आकाश, (२) इन्द्रिय
खद्योत–आगियो, आगियानो प्रकाश

ग्रन्थि–गाठ
गायत्र–गायत्री छंदमा करयानु
गायत्री–वैदिक छंद
गुहा–हृदय
गुहाचर–हृदयमा फरतु
गूढ–गुप्त
गृध–तृष्णा राखवी
गोचर–विषय
गोप्तृ–रक्षण करनार

चाक्षुष–आंख संबंधीनु
चित–भेगु करेलु, मेळवेलु
चिनुते–संग्रह करे छे
चिरजीविका–दीर्घायु
चीर्ण–(चर) आचरेलु
च्यवन्ते–नीचे पडे छे

छंदत –इच्छा मुजब
छन्दस्–वृत्तोनु वर्णन करनारु वेदनु अंग

जगत्–हिलचाल करतु
जगती–(१) एक वैदिक छंद (२) सृष्टि
जग्ध–खाधेलु
जघन्यमान–' हन्यमान ' हणातु
जनपद–राष्ट्र
जरयन्ति–क्षीण करे छे
जव–वेग
जहाति–(हा) त्याग करे छे
जागत–जगती छंदमानु
जातवेदस्–(जातानि वेत्तीति) सर्वज्ञ
जिजीविषेत्–जीववानी इच्छा करवी
जार्यत्–जरावाळो, जरी जतो
जीवापेत–जीव सिवायनु, जीवने छोडीने थीजु
जुहुराण–कुटिल, वाकु
जुहोति–(हु) हवन करे छे
ज्योतिष–ज्योत शास्त्र, वेदनु अंग

ता–' तात ' बापु
तन्तु–धागो
तमस्–अंधारु
तर्पणीय–तृप्त कराय तेवो
तितिक्षु–(तिज् स्वार्थे सन्) क्षमाशील, सहन करनार
तिरोदधे–(तिरस्+धा) गुप्त थयो
तूर्य–एक वाजु
त्यक्तेन–त्यागपूर्वक

त्रयी–वेद, ऋग्यजु , साम
त्रिणाचिकेत–(स) त्रणवार (सवारे, नपोरे अने साजे) नाचिकेत अग्निनी उपासना करनार
त्रिष्टुप् एक वैदिक वृत्त
त्रैष्टुभ–त्रिष्टुप छदमानु

———

दश–डग करनार प्राणी, डास
दत्त–(त्रि आज्ञार्थ) आपो
ददत्–आपनार
ददृशिवान्–जेणे जोयु छे ते
दधृषु–(धृष् घसवु, हिंमत चालवी)
दद्रम्यमाण–(द्रम्) दोडतो
दयध्वम्–दया करो
दर्वी–पळी
दान्त–दमयुक्त,इंद्रिय दमन करनार
दाम्यत–(दम्)
दीक्षा–विधिपूर्वक प्रवेश, दाखल थवु
दीप्त–बळतु, सळगेल
दीर्घ–लाबु, बे मात्रावाळु
दुग्धदोहा–जेनु दुध दोही लीधु छे एवी गाय
दुरत्यया–जेना उपरथी चालवु कठण छे एवी
दुर्ग–दुर्गमनीय
दृश्ये–दर्शनने माटे
देवता–देवेषु
देवयान–देवोनो रस्तो, दिव्य मार्ग
दैव–देव सबधीनु
दोषा–रात्रि
द्यौ –स्वर्ग
धनमात्रा–थोडुक धन
धातु–शरीरने धारण करनार पदार्थ– जेम के अस्थि, मास ई.
धाना–बीज
धामन्–तेज, स्थान
धीर–बुद्धिमान्, ज्ञानी
नमउक्ति–नम्रतानु वचन
नमस्य–पूज्य
नाक–स्वर्ग
नाचिकेत–अग्नि
नानात्यय–जुदी जुदी जातनु
नाभि–वैडानु मध्य
नानार्थे–(द्वि. व) जुदा जुदा फळवाळा
निकृतन–कापवानु हथियार, नख निकृतन, नरेणी
निदधो–(नि+धा)
निदिध्यासव्य–(नि+ध्यै) सतत मननकर
निधान–भडार
निधि 'महानालादिनिधिशास्त्र' सूमी मा दर्शावेल धन सबधीनु शास्त्र
निमाल्यसे–(नि+मल्) जोवु, जाणवु
निमेष–क्षण
निराकृत्य–बहार काढीने
निरिद्रिय–इंद्रियहीन, नबळु, निःसत्व
निरुक्त–व्युत्पत्ति शास्त्र, वेदनु अग
निर्वेद–वैराग्य
निवर्तते–(नि+वृत) पाछो आव्यो
निशित–धार काढेलु
निष्क–कठहार
निष्कल–कला अश, अवयव–हीन
निस्तिष्ठन्ति–निष्पादयन्ति मेळवे छे
निहित–छुपु रहेलु
न्यग्रोध–वडनु झाड

पच्यते–रधाय छे,नाश पामे छ
पद्वीशशु–(पद्वीश पगनु वचन) पगने साधनी सांकळ
पाडतमन्यमान–पोताने पडित गणनार, ' आत्मसभावित
पतग–पतगयु
पथम–(न) रस्ता
पथिन्–(पु) रस्तो
परस्तात्–पेलीपार
परान्तकाले–छेल्ला अन्तकाळमा (ज्यार पछी फरी जन्म नथी)
परामृत–हमेशन माटे जीवतु(पर+अमृत)
परावर–('पर' पण जेनी अवर छ), परात्पर, परमश्रेष्ठ
पारख्याय ते–देखाय जणाय छ
परिचर–सेवा–उपासना करवी
परिचारिणी–सेविका
परिप्रवोचन्–' मह्य ब्रुयु दाय देशे
परिभू–बधे रहेलो
परियन्ति–भटके छे
परिवृक्ण–जेनो अवयव कपाइ गयो छे ते, छिन्नपाद छिन्नहस्ता वा
परिसह्य–शिष्य
परिष्कृत–छिन्नसंशय सन्मनस शुचि, अलकृत
पयगात्–तरफ गएलो, सर्वव्यापी
पर्याप्तकाम–पूर्णकाम, जेना काम पूरा पड्या छे ते
पर्युपासते–चारे तरफ पासे बेसे छे
पर्येत्य–(परि+इ) पाछु आवीने
परगद्य–पादडु
पल्ययते–पर्योत फरे छे चारे तरफ जाय छ
पवते–वहे छे, पवित्र कर छ
पश्चात्–पश्चिम तरफ
पाद–एक नाणु
पाप्मन्–पाप
पामन्–रस
पावन–पवित्र करनार (आम्र)
पित्र्य– श्राद्धकल्प ' श्राद्धकर्म वगर पितरो सबधीना कर्मनु शास्त्र
पिपासा–तरस
पुरीष–मल
पूर्वाह्न–दिवसनो पूर्वार्ध
पूषन्–(१) सूर्य (२) पापन (परमेश्वर)
पूषणे–पोषण करनार
पृष्ठ–पीठ
पेपीयमान– पियन् खूब पातो
प्रग्रह–लगाम
प्रणव–ॐ कार
प्रणोद्य– अपहाय त्यजान, (प्र+नुद)
प्रतिजज्ञे–(प्रति+ज्ञा) जणाव्यु
प्रतिपद्–पोचवु मेळववु
प्रतिभाति–शाभे छे
प्रतिरूप–बरोबर, जेवु ने तर ज
प्रतिष्ठा–आधार, उद्यस्थान
प्रतीक्षा–ज्ञात वस्तुनी आशा
प्रतीच्य–पश्चिम तरफथी (र व)
प्रतीत–ओळखता
प्रत्त–आपेल (प्र+दा)
प्रत्येयाय–पाछो आव्यो
प्रद्राणक–अतिदरिद्री
प्रधार्षी– वहतु पुरुपव्यत्ययेन प्रधार्षीत् इ। ।

प्रध्मायति–'शब्द कुर्यात्–विक्रोशेत्'
(प्र+ध्मा)
प्रमद–(प्र+मद आशार्थ)
प्रमाद–भूल
प्रमाद्यन्–भूल करतो
प्रया–जवु, मरवु,
प्रवचन्–अध्यापन
प्रविलीयन्ति–नष्ट थाय छे
प्रवेदयन्ति–जाणे छे
प्रव्रज्–आगळ जवु, प्रगति करवी, सन्यास लेवो
प्रव्राजिन्–सन्यासिन्
प्रश्वसितव्यम्–आदरसत्कार करवो
प्रष्टा–पूछनार, शिष्य
प्रसाद–प्रसन्नता, स्वच्छता
प्रसाक्षी–'सजन सरव कार्या सवधमा भाव
प्रसृत–फेलाएल, प्रसरेल
प्रसृष्ट–रजा मेळवेलो
प्राच्–पूर्व दिशा
प्रादुर्भू–प्रकट थवु
प्रार्थयस्व–[प्र+अर्थ] माग
प्रेत्य–[१] आगळ जईने [२] मरीने
प्रेयस–प्रिय, व्हालु
प्रेष्ठ–प्रियतम
प्रेष्यामि–'मारिष्यामि'
प्रोत–[प्र+वे] वणेउ [वाणानी माफक]
प्रोष्य–[प्र+वस] बहार रहीने, प्रवास
प्लव–होडी [करीने
फत–गरेज
बहुधाक्य–जेणे त्या [यानकनि माट]
गूर अन रधाय छ एवा
बाणवन्तौ–'शरौ'–'बाण [द्वि.]
बाल–मूढ
बिभेति–बीए छे
बृहत्–मोटु
ब्रह्मजज्ञ–ब्रह्ममाथी उत्पन्न थएलो अने ब्रह्मने–जाणनारो
ब्रह्मन्–[१] पर ब्रह्म [२] ब्राह्मण [३] ज्ञान
ब्रह्मबन्धु–नामधारी ब्राह्मण
ब्रह्मवादिनी–ब्रह्मपरायण, आस्तिक, ब्रह्म चर्चा करनारी
ब्रह्मसंस्थ–ब्रह्मनी अदर रहेलो, ब्रह्मनिष्ठ
ब्राह्मिष्ठ–श्रेष्ठ ब्राह्मण, परम ज्ञानी
ब्रह्मोद्य–ब्रह्मवादन ब्रह्मवादी
भगव –भगवन्
भल्लाक्ष–[१] जेनी आखमा भाल्ले (भल्ल)गयो छे एवो, आध ळा जेवो 'मदद्दष्टि' [२] अथवा भद्राक्ष[औपरोधिक]
भविता–थनार
भाति–चळके छे, प्रकाशे छे
भार्या–स्त्री
भाव–भक्ति
भास–प्रभा, तेज
भी–बीक
भुजीया.–[१] भोगव [२] रक्षण कर
भूतयोनि–भौतिक सृष्टिनु आदिकारण ब्रह्मन्
भूति–अभ्युदय, ऐहिक उन्नति
भूयस्–[१] वधार श्रेष्ठ [२] फरी (अ)
भूयिष्ठ–फरी फरी [वधारे] वि.
भैक्षचर्या–भिक्षावृत्ति उपर निर्वाह

भोग्य–भोगववानु
मघवत्–समृद्धिमान्[इंद्र]
मज्जा–भेजु
मटची–तीड
मधुक्रुत–मध भेगु करनार [मधमाग्र]
मन्–चिंतन करवु
मनस्यति –विचार करे छे
मनीषी–[१]चित्तु मन पोताना ताबा मा छे एवो [२]मननो स्वामी, ज्ञानवान् [ईश्वर]
मन्यमान–माननार
मन्यु–[१]आवेश,[२]क्रोध
मशक–मच्छर
महय्य–पूजनीय
महामनस–पोताने मोटो माननार
महाशाल–जेनो मोटो सम्प्रदाय[शा ला]छे एवा सम्प्रदायप्रवर्तक आ चार्य
महिमत्–महत्त्व,मोटाई
महीयते–महिमा पामे छे
मातरिश्वन्–वायु
मानी–[१]माननार, [२]मानवान्
मापयाचक्रे–धारितवान्
मीमांसा–चर्चा शोध
मुहूर्त–४८ मिनिट
मूर्धन्–मस्तक
मेधा–धारण करवानी शक्ति
मेधावित–बुद्धिमान्
मेने–[मन्]
यज्ञ–[यज्]पूजनीय [परमेश्वर]
यजुस् –[१]यजुर्वेदमानो मंत्र [२] यजुर्वेद

यव–जव[अनाज]
यथातथ्यत –व्यवस्थित जेवु जोईए तेवु
युक्त–योग्य
युयोधि–[युध् लडवु]
योगक्षेम–[१] मेळववु अने साचववु [संसार] [२] श्रेयस्
रत–मशगुल
रति–संसारीनु सुख
राग–आसक्ति
रामा–स्त्री
राशि–गणित शास्त्र
रिष्यति–नाश पामे छे
रै–परम सुख
लक्ष्य–ताकेल ठेकाण, निशान
लब्धृ–मेळवनार
लभनीय–मेळवी शकाय तेवु
लवण–मीठु
लिप्यते–लेपाय छे
लोमन्–वाळ
लोह– सोनु
लोहित–रक्त,लोही
वयस–पक्षी
वयुन–[१]विकास [२]ज्ञान [३]कर्म
वर–[१]सत्पुरुष [२]आपेल वरदान
वराह –डुक्कर
वरिष्ठ–अत्यंत व्यापक
वरेण्य–स्वीकारवा योग्य
वर्चस्–तेज
वर्ण–संगीत
वशी–स्वामी, जेना ताबामां बधु छे
वश्य–काबुमां राखी शकाय तेवु

वसिष्ठ–[वसु+इष्ठन्] परम समृद्धिवाळु
वाकोवाक्य–' तर्कशास्त्रम् '
वाचारम्भण–वागालम्बन–खाली वाणी
मां ज रहेलो, 'वस्तुशून्य
विकल्प
वाह–घोडो, रथ इ.
विचचक्षिरे [वि+चक्ष] व्याख्यान करवु
विचिकित्सा–संशय
विच्छादयन्ति–'विद्रावयन्ति'–भगाडे छे,
नसाडे छे
विच्छेत्स्यते [वि+छिद्]
विजज्ञौ–[वि+ज्ञा] विजानत जाणनार
विजिग्ये [वि+जि जीतवु]
विजुगुप्सते–[गुप्] कंटाळे छे
वितत–पथराएलो, विस्तीर्ण
विदांचकार [विद् जाणवु]
विदाम [विद् उ पु. ब. व]
विद्युत–वीजळी
विद्वान् जाणनारो
विधरण–पकडी–अटकावी–टकावी
राखनार
विधृत–बरोबर पकडाएला, मर्यादित
विधेम–अर्पण करीए
विपरीत–उलटु
विभज्याति विसर्जति–पाडो करे छे
विभु–व्यापक
विमुच्य–[वि+मुच]
विरज–रजोगुण रहित, निर्मळ
विरोचमान–[वि+रुच्]
विवर्दिशति–सामानो दरके छे
विविनक्ति–[वि+विच] जुदु पाडे छे
'विवेक' करे छे

विवृणुते प्रकाशयति–बतावे छे, प्रकट
करे छे
विवृत–खुल्लु [चारे वर्णोने माटे]
विवेक–जुदापणुं, वैशिष्ट्य
विशुद्धसत्व–शुद्ध बुद्धिवाळु
विश्वानि–सर्वाणि
विषूची–'विषूच्यौ भिन्नफले' [वि–सचि]
विसृज्–छोडी देवु
विस्फुलिंग–तणखो
विहाय–[वि+हा] तजीने
वीतमन्यु–क्रोध शमी गएलो
वीयाय–[वि+इ] 'विगत' रहेलु
वृक–वरु
वृङ्क्ते–नाश पामे छे [वृज्]
वृणीष्व–[वृ] स्वीकार
वृत्त–वर्तन, आचार
वेदयन्ते–जाणे छे
वेदस–धन
वेदान्त वेद–व्याकरण
वेदानुवचन–वेदनु अध्ययन
वेदान्त–वेदनु रहस्य [अन्त = रहस्य]
वेद्धव्य–वेध करवो
वैश्वानर–अग्नि
व्यजानत–[वि+ज्ञा]
व्यज्ञाभिश्रा–२ [वि+ज्ञा]
व्यदधात–[वि+धा]रच्यु छे, बनाव्यु छे
व्यभवत्–[वि+भू] पोगी गळु
व्यवच्छेत्स्या–[वि+अव+छिद्]
व्याचक्षाण–[वि+आ+चक्ष शानच्]
व्याख्यान करतो
व्यूदिरे–[वि+वद्] वाद करता हता
व्योमन–[सप्तमी] आकाशमां

व्रीहि–चोखा
शकट–गाडु
शङ्कु–[१] सांकळ, अथवा एवु कोई पण बंधन. [२] डॉडु
शमान्वित–शांति सपन्न
शयिता–उपरो
शर–बाण
शरद्–वर्ष
शशाक–[शक्]
शाधि–[शास्]
शान्तसकल्प–स्वस्थ चित्तवाळो
शाश्वती–अनादि-अनंत
शिक्षा–वर्णोच्चारणनु शास्त्र, वेदनु अग
शिरोव्रत–[व्रताना शिर-] ब्रह्मचर्य
शुक्र–तेजस्वी
शुशुभ–[शु]
शेते–[शी सुवु]
श्यामाक–राई करता पण झीणु एवु एक अनाज
श्रद्धारत्न–श्रद्धा रत्न
श्रद्धादेय–श्रद्धापूर्वक देनार
श्रुत–साभळ्यु
श्रेयस्–कल्याण
श्रोत्रिय–श्रुति–वेद-संपन्न
श्वापद–जानवर
श्वोभाव–काले जेनो 'अभाव' छे एवो अथवा काल सुधी ज जे-नो 'भाव' छे एवो. 'अ-श्वत्थ, दिनमगुर
संवत्सर–वर्ष
सविद–ज्ञान, शास्त्रविधि
सहत–एकठु थएल

सकाश–पासे
सञ्जिदेत्–'सम्मुत्खनेत् समुत्पाटयेत्'
सजिहान–[जिहानु] छोडतो
सत्–[१] जीवतु [२] सारु
सत्त्व–[१] सत्त्वगुण [२] बुद्धि
सत्यधृति–'सत्याग्रही'
सदश्व–सारो घोडो
सतृण्ण–व्यापेलु
सधयति–[सं+धा] जोडवु
सनिहित–[१] छुपु [२] पासेनु
सपत्न–शत्रु
समम्–जेवु, सुधी
समर्पित–चेताडेलु
समवहार–'समाहृत्य' भेगु करीने
समस्त–बधी इंद्रियो आथमी गई छे [अस्त] एवी अवस्थावाळो [सुप्त]
समा–वर्ष
समानर्तयति–[अध्ययन पुरु थया पछी] समावर्तन [विदायगिरी] करे छे
समाहित–समाधानयुक्त
समित्पाणि–हाथमा 'समिध्' लेईने आवेलो [गुरु सेवा तत्परतानु चिन्ह]
समुदीयति–[सं+उत्+ईर्] उपर तरी आवे छे
समूदाते–[सं+वद, द्वि व.]
समूदिरे–[सं+वद ब. व]
सपरीत्य–सपूर्ण परीक्षण करीने [सं+ परि+इ]
सपादयाचकार–निश्चय उपर आव्यो
सप्रसन्न–सपूर्ण आनंदमय

सम्प्रास्यन्त–[सु वहेतु] नीकल्या
समर्शिन–विचारा
सम्यक्–चोकस, नि सगार
सयुग्वन्–गा[illegible]ाळा
सरूप–[illegible] न रूपनु
सर्पिस [illegible]
सर्वग–सर्व गत [illegible] व्यापक
सरस–शद
सरा–पूना
सम्र–घाम
सहस्रा –हजारो
साधिष्ठ– साधुतमन्व उत्तम पारणाम
साध्य–स्वगानसासी प्राणीविशेष
सापराय–[स+पर+आय] सपराय
पारलोक अथवा आमान्या सरधानु
सागि गार्गी [illegible]
सिनीत (सि [illegible]) [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
सवा(सवन)सा[illegible] साग (पवित्र
[illegible])
सुमनस–(पु)[illegible] अथवा अनु
[illegible] मनवाळा
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]–[illegible] प्रिय [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] (१)[illegible] ( )[illegible]
द(२)[illegible]
[illegible]–([illegible])[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

स्कम्भ–धारलो
स्तनयित्नु–मेघगर्जना
स्तब्ध–(स्तम्भ्)स्तम–धारला जैसो
[illegible] [illegible] उद्धत
स्तेन–चोर
स्थविष्ठ–अत्यत स्थूल
स्थाणु–पत्थर न धारलो अथवा
[illegible] [illegible]
स्यन्द–वहेनु
स्रवेत्–(सु वहेतु)
स्राप–अनु नाम गोरे गळ छे [illegible]
स्वयधीर–पात न पोताने बुद्धिमान
माननार
स्वर्ग–स्वर्ग मेळवी आपे [illegible]
स्वस्ति–परम कल्याण
स्वाध्याय–वदनु स्वप्पयन अथवा
ॐकार वगेरेनु जाप
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
हर ([illegible])
हास्ना– हाम्ण [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
हिरण्य–[illegible] [illegible]
हिरण्मय–[illegible] [illegible]
[illegible]–[illegible]
[illegible]–[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]
हैमवती–(१) [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] (२) [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]